

Хүннүн медээлери

НЕДЕЛЯ ДУРГУЗУНДА

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республика яамыларының ылдакчыларының ажил регламентин хынаарын дааскан.

“Үндүрүг төлекчилериниң бистен, үнө албан-хаакчыларыннан, манап туру тодаргай ажил-хөдөлишкннерни седир ужурлуг бис. Хүндүлүг удурчулар, яамыңар ажилының дуганда дүрүмнүн сөзүглелинче кичээнни салып, специалистериниң, ылдакчыларның доктааткан ажил умун тодаргай айтырын силерден ел тур мен» — деп, Ш.Кара-оол понетникте аппарат хуралына чугаалаан.

ӨӨРЭЙ УЛАМЧЫЛААР

Бүгү-Россияның «Улусчу участок тээзи» мөөрей 3 чадага эртер. Бодун сентябрьга чедир үргүлчүлзэн өрөйниң бирги чадазында Тываның ыттакчылары интернет таварыштыр ык бадылаашкын-биле эң дээр ажил-8 участок төлээлерин шилип бадыан. Кымнарыл ол дээрже Россияның Я-зының муниципалитеттер аразының К-Хем кожуунда полиция килдизиниң сток төлээлери, полицияның лейте-тылары Начын Сундуй-оол, Айдың залыг, полицияның капитаны Артыш дар; муниципалитеттер аразының ыл полиция килдизиниң участок тээлери, полицияның улуг лейте-тылары Мерген Кол, Тенгиз Ондар; ниципалитеттер аразының Чөөн-мчик кожуун килдизиниң участок тээлери, полицияның капитаны Чингиз люш, полицияның лейтенантызы На-н Идам-Сюрюн, муниципалитеттер азының Таңды кожуун килдизиниң учас-т тээлззи, полицияның лейтенантызы ан Сенди олар-дыр.

Мөөрейниң 2-ги чадазы октябрь 7-ден га чедир уламчылаар. Ол үеде Тываның ыттакчылары интернет таварыштыр ык бадылаашкын-биле 8 кижиниң ара-ндан чүгле чаңгыс участок төлээзин илип адаар. Тиилекчи болган участок тээзи мөөрейниң Бүгү-Россия чадазын-бистиң республиканы төлээлээр.

ДЕЛГЕЛГЕ-ЯРМАРКА

Өвүр кожунун муниципалитет-риниң аразына Төлээлекчилер хурал-рының депутаттарының “Бойдустун ү” деп делгелге-ярмарказын эрткен иштаныр хүннерде организастан эрт-рген. Бо хемчегниң кол сорулгазы ың чанының дузалал ажил-агынын ызырадып, мал-маган тудуп, сүттен ва ченнерни кылып, огород ажил-ыйындан ногаа, картофельди өстүрүп, т-чимисти чыгаш, кыжын чиир үүжезин ттары белеткеп ап турар депутаттары ткип, оларның үлегер-чижээнге суурнун нун бажың чанының дузалал ажил-ыйын хөгжүдеринче кыйгыраы.

Бо делгелге садыглажышкынга эң ртин кышка белеткелдин көргүзүп, арыг-Хөл сумузунун депутады А.А. Лоп-ин бирги черни алгаш, Хүндүлел бижик алгаш өртектиг белек биле шаңнаткан. ийги черде Чаа-Суур сумузунун депу-ды В.А. Тюлюш, үшкү черде Хандагай-дан Д.О. Ондар, Саглының депутады М. Назытай шаңналдыг черже кирген.

ДУЖУТ АЖААЛДАЗЫ ДООЗУЛГАН

Октябрь 5-тиң хүнүнге чедир рес-публикада тараа культураларының 70 хуузу ажааган.

4515 гектар шөлден ниитизи-биле 6442 тонна тарааны ажаап алган. Эрткен чылдың ол үезинде 2812 гектар шөлден 2877 тонна тараа дүжүдүн алган турган. ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызы эрткен чылга деңнээрже, бир гек-тардан 4,1 центнер хөй азы 14,3 центнер дүжүттү алганын дыңнаткан.

Кызыл-тасты — 5818 тоннаны, арбай-ны — 460 тоннаны, суланы — 154 тон-наны, чинге-тарааны 10 тоннаны ажаап алган. Каа-Хем, Таңды, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Чаа-Хөл кожуннарда тараа культураларын ам-даа ажаап турар. Та-раа ажаалдазында 23 комбайны хаара туткан.

2018 чылда ооң мурнунда чылга бо-даарга, 875 га хөй азы 9615 гектар шөлде тараа культураларын тараан. Ол дээрже Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем, Чаа-Хөл,

Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга кожуннарда шөлдер-дир. Кажан тараа чаа-ла өзүм тыртып үнүп эгелзэнде, улуг долу дүшкен соонда, Бии-Хем биле Каа-Хем кожун-нарда тараа сыптарын долу сый шапкан. Ниитизи-биле 430 га черде культуралар: 250 га черде — кызыл-тас, 180 га черде чаңгыс чылдыг сиген узуткаттынган.

Октябрь 2-де өл хар чагган соонда, Таңды кожунда “Агрохолдинг Заря” КХН-ниң 3156,5 га черде тараа болгаш мал чиир культураларының шөлдери когараан. Амгы үеде Таңды кожуннун көдээ ажил-агый эргелели когаралдың түчүн айткан чогуур документиленни чыып турар. Баш бурунгаар санаашкын-нар ёзугаар когаралдың ниити түңү 2 млн. рубль чедип турар. Ажил-агыйлардан А. Тюлюштуң (400 га черниң 350 газын үндүр бижзэн), В. Пироговтуң (150 гадан 50 га), М. Чугаевтиң (30 га) тараачын-арат ажил-агыйлары агаар-бойдустун онза байдалындан когараан. Дүжүт ажаалда-

зы доостурга, когаралга хамаарыштыр чогуур документиленни өөренип көргөш, Көдээ ажил-агый яамызы ук ажил-агый-ларга хамаарыштыр төнчү ииитпирни хүлээп алыр.

Мал чеми культураларының 78 хуу-зун ажааган. 15,8 муң гектар шөлден 20841 тонна хөй чылдыг сигенни база 484 тонна мал чеми тарааны ажааган. Ортумак дүжүт — гадан 14 центнер. 7 кожунда ажаалда ажилдары уламчыла-вышаан. Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем кожуннар планының 80 ажыг хуузу күүседипкен. Ооң соонда Таңды биле Каа-Хем кожуннар чоруп олурар. Улуг-Хем кожун — 67 хуу, Чаа-Хөл 42 хуу мал чемин белеткзэн.

Тывада ногаа культураларының ажаалдазы база доозулган. Бир гадан 152 центнер дүжүттү ажаап, ниитизи-биле 4381 тонна ногаа аймаан, ооң иштинде 2905 га картофель дүжүдүн чыгган. Ни-итизи-биле 33171 тонна дүжүттү алган.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

Чагыдылга-2019

«Шын» солуннун 2019 чылдың чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче респу-бликаның ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүн-дүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывыс-ты кыйгырдывыс!

Хүндүлүг чонувус!

«Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
П6855 — хуу кижилерге	148,91	446,73	893,46
П6860 — организацияларга	158,91	476,73	953,46

Тыва Республиканың Чазаанда

АЙЫЫЛ ЧАЙЛАЙ БЕРИП
БОЛУР ТУРГАН БЕ?

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол октябрь 8-те, понедельникте, аппарат хуралында элээн каш хонук бурунгаар Кызылдың полиция ажилдакчызы-биле болган айыыл-халапка хамаарыштыр кандыг-даа хемчег албаанынга таарзынмаанын чугаалаан. «Спутник» микрорайонунуң участок шагдаазы, улуг лейтенант Чаян Сенди-оол оперативтиг бөлүк-биле үнүүшкүн үезинде оорлар тударынга киржип тура, бижектешкен, мөчээн.

«Бо анаа-ла ындыг болушкун эвес-тир, полиция ажилдакчызынче халдаашкынның уржуу кандызын кандыг-даа кем-херек үүлгедикчизи эки билер. Корум-чурум камгалакчызы кижини дерзип өлүрүкчүнүң холундан өлгөн» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн.

«Өг-бүлезинге четтиңер бе, ажитөлү чеже-дир? Оларның байдалы кандыгыл? Чурттаар чери бар бе? Өнүң ишти ажилдыг бе? ИХЯ бодунуң ажилдакчызын чидиргеш, кандыг түңнел үндүргенил? Ону дыңнасап тур мен» — деп мөчээн полициянын өг-бүлезинге кым четкенин бодунуң ажилдакчыларындан айттырган.

Ол айттырларга кым-даа огулуг хары берип шыдаваан.

«Силер дээш човап тур мен. Ийи бичии ажитөл артып калган өг-

бүлениң социал камгалалынга чүнү канчаарының дугайында кым-даа боданмаанын көрүп тура, улусчу дружиналарга киржиңер деп, кижилерни ооң соонда канчап кыйгырар бис. Мөчээн участок шагдаазы Чаян Сенди-оолду өг-бүлезинге чедип, кандыг дуза херегин албан айтырар мен. Чурттаар бажың айтыры мөчээн полициянын өг-бүлезин деткиир бирги айтырыг ол» — деп, Республика Баштыңы Шолбан Кара-оол чугаалаан.

«Корум-чурум камгалалында кижиниң айыыл чок чоруу чүге сагыттынмааныл, кандыг байдалдарда ол болушкун болганыл, оон кандыг түңнелди кылдынар, өг-бүлезин деткиириниң, мөчээн соонда-даа болза шаңналче кириер талазы-биле чүү кылдынганыл? Ону дыңнасап тур мен» — деп, регион баштыңы Тываның ишти херектер сайыдының оралакчызы Март-оол Тарначыга айтырыгы салган.

Участок шагдаазы табельдиг чепсээн дужаапкан соонда, 19 шак үезинде, Спутник микрорайонда бөлүк кижилер өскениң өнчүзүн оорлаар деп турарының дыңнады бир хамаатыдан кээрге, коллегалары-биле кыйгыртыгже үнгөн. Кем-херек үүлгедикчилери беш кижини болган. Оларның бирээзи Чаян Сенди-оолдун ооргазынче бижектээн. Чаңгыс эвес удаа оор херектерни кылган кем-херек

үүлгедикчилериниң бөлүү удатпаанда шупту туттурган. Өнүң ишти амгы үеде уругларын азырап олурар, мооң мурнунда «Лунсин» компанияга ажилдап турган. Албан чериниң бажыңында чурттап олурар. Чаян Сенди-оолду шаңналче кириер дээш, документиленни белеткеп турар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол шаңналче кириер документиленни ол-ла кезээ чыгаш, чогуур черлерге чорудар турган, а өг-бүле бажың чок артпас кылдыр чурттаар чер айтырынын шийтирилээр херек деп айткан. «Албан хүлээлгезин күүседип тура, ачазы мөчээн соонда, ажитөлге чурттап олурган квартираны артып каар кылдыр, ону хуужудар херек» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Кем-херек үүлгедикчилери-биле демисел темазынга республика конференциянын эрттирер дугайында Тываның Баштыңының саналын езугаар, ноябрь 23-те — Адалар хүнү биле Иелер хүнүнүң аразында ону планнаанын сагындыраал.

«Кайнаар бар чыдарывысты билип, регионда кем-херек үүлгедикчилеринге кандыг чүүлдер салдар чедирип турарын сайгарар херек. Конференция бистиң хамаатыларывыстың айыыл чок чоруун хандыраары-биле, кем-херек үүлгедикчилеринге удур кандыг ажилдарны кылырывысче угланган болур. Олуруп чорааннар-биле кады сырый ажилды чорудар ужурул республика удуртукчуларының ажил-чорудулгазынга үнелелди база бээр апар» — деп, Шолбан Кара-оол түңнелинде чугаалаан.

ӨГ-БҮЛЕЗИ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол октябрь 8-те, ол-ла хүн, участок төлээзи Ч.В. Сенди-оолду (мөчээн соонда) Тыва Республиканың ордени-биле шаңнаарының дугайында Чарлыкка атты салган.

Ында мынчаар бижээн: «Кем-херек үүлгедикчилериниң-биле демисел үезинде хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалап тура, амы-тынын хайыралавайн көргүскөн эрес-дидим чоруу дээш Тыва Республиканың ордени-биле шаңнаар».

баар деп чүвениң коргунчуун. Участок төлээзи полициянын улуг лейтенанты Чаян Сенди-оол ноябрь 25-те 28 харлаар турган. Дүүн дөргүл-төрөлдери, эш-өөрү, чоок кижилери ооң чеди хонуун эрттирип каапкан.

Бажыңындан дораан чанып кээр мен дээш үнгеш, ам кезээ шагда эглип келбес маадырывыстың бажыңынга барып чедип, артып калган өнүң ишти Белекмаа-биле белем эвес чугааны кылдым. Чүгле кызып туттунуп көр, уруум, ийи бичии уругларыңның келир үези дээш сула салдынмай, туттунуп көр деп чагыдым. Чаян дээр-ге бистерге дерзип кем-херек үүлгедикчилеринден кажанда-

даа кортпас, олар-биле демиселге дидим болур дээрзин бодунуң аныяк назыны-биле бадыткап кагды. Ол чонун камгалаар талазы-биле хүлээлгезин эчизинге чедир күүсеткен. Шынап-ла, маадырлыг оглуус-тур. Тайбың үеде кортук оорнуң барып-барып артындан бижектээниден Тываның база бир чараш, чалыы, спортка ынак, бодунуң чонунуң эрге-шөлээзин күрүнө мурнундан кадагалап карактап чораан оглуусту чидирип алдывыс. Дыка хомуданчыг-дыр. Тыва кижиниң оглу тыва оолдун ооргазынче бижек-биле бүдүү оорлап шашкан деп чүвениң коргунчуун. Ындыг каржы-дерзип чорук үүлгеткени дээш буруулуг кижини албан шийткелди алыр. Кижилериниң чырык чер кырынга чурттаар кылдыр чаяаттыг эргезин кым-даа кара туразында казыыр эргези чок. Белекмаага бүгү талазы-биле деткимчени көргүзүп, шыдаар шаам-биле дузаны кадарымны аазааш, маадырлыг оглуус Чаянга Тываның эң-не дээди күрүнө шаңналы — Тыва Республиканың Орденин ажы-төлүңге адазы ол хире эрес-дидим, ажил-ишчи, алдар-хавыяалыг кижини чораандыр деп чоргаарланып, сактып чоруур кылдыр чонунуң мурнундан тыспып бердим» — деп, Шолбан Кара-оол бодунуң блогунда бижээн.

gov.tuva.ru

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ
ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың ордени-биле Ч.В. Сенди-оолду (мөчээн соонда) шаңнаарының дугайында

Кем-херек үүлгедикчилериниң-биле демисел үезинде хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалап тура, амы-тынын хайыралавайн көргүскөн эрес-дидим чоруу дээш Тыва Республиканың ордени-биле Россиянын ИХЯ-ның Кызыл хоорай талазы-биле эргелелиниң полициянын назы четпээн уруглар херектериниң талазы-биле участок төлээлериниң килдизиниң участок төлээзи, полициянын улуг лейтенанты Чаян Вадимович СЕНДИ-ООЛДУ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2018 чылдың октябрь 8
№ 195

Үүлгедик болгаш яла

КИЖИ ХОЛУНДАН
ЭТ-ХӨРӨҢГИ САТКАН
АЖЫЫ ЧОК

Кем-херектиг арга-биле чедип алган эт-хөреңгини хоойлуга удур садып саарган азы садып алган барымдааларны илередип тодарадыр талазы-биле тускай сорулгалыг угланган ажилды полиция ажилдакчылары чорудуп турар.

Соталыг телефон оорлаан барымдаага хамаарыштыр кеземче херэзний истелгезиниң үезинде истекчилерниң тодаратканы болза, бо чылдың август 19-та 17 харлыг студент оол «Лада» автомашинадан оорлаан «Honor 6C Pro» деп соталыг телефонну 15 харлыг школачы оолдан 3 муң рубль өртөк-биле садып алган.

Ук барымдаага хамаарыштыр Россиянын ИХЯ-ның «Кызыл» муниципалитеттер аразының килдизиниң истекчизи «Билдингир-ле оор арга-биле чедип алган эт-хөреңгини садып саарган азы садып алыры» РФ-тиң КК-зиниң 175 чүүлүнүн 1 кезээ-биле көрдүнгөн кеземче херээн оттурган.

Байысаалга үезинде назы четпээн оол мобилдиг телефонну өске кижиден садып алганын өчээ. Соталыг телефонну полиция ажилдакчылары хавыргаш, ээзинге эгиткен.

Бо чылын полиция ажилдакчылары ук категорияга хамааржыр 28 кем-херек үүлгедикчилерин илередип тодараткан. Оларга хамаарыштыр «Билдингир-ле оор арга-биле чедип алган эт-хөреңгини садып саарган азы садып алыры» РФ-тиң КК-зиниң 175 чүүлү-биле кеземче херектерин оттурган. Шак ындыг кем-херек үүлгедикчилериниң объектилери дээр-ке колдуунда ломбардтарже дужаары-биле оорлаан соталыг телефоннар, ол ышкаш чиик өртөккө зыт садып алыр улустарга садып саарыптары-биле оорлаан мал-маган болуп турар.

Республиканың суд черлери бо чылдың сес айының дургузунда 21 кеземче херектеринге, оларның санында 2015-2017 чылдарда кылдыгган кем-херек үүлгедикчилеринге хамаарыштыр шийтирилери үндүргөн.

Бай-Тайга кожунунуң Хемчик сумузунуң 20 харлыг чурттакчызынга болгаш Сүт-Хөл кожунунуң Суг-Аксы сумузунуң 41 харлыг чурттакчызынга хамаарыштыр РФ-тиң КК-зиниң 175 чүүлү-биле көрдүнгөн кем-херек үүлгедикчилериниң кылганы дээш үндүргөн шийткел хоойлу езугаар күштүг болуп кирген.

Кызыл-Даг сумузунуң «Арыг-Дашты» деп черинде ордан 62 баш шээр мал оорлаан барымдаага хамаарыштыр бо чылдың февраль айда оттурган кеземче херэзний истелгезиниң үезинде полиция ажилдакчыларының тодаратканы болза, үстүндө айыттыгган ийи эр кижини тус черниң бир чурттакчызындан 50 баш шээр малды, оорлаан хойлар деп биле тура-ла, садып алганын.

Февраль 4-те оперативтиг истелге хемчеглериниң үезинде каразыттырып турар 41 харлыг кижини Барыын-Хемчик биле Сүт-Хөл кожуннарның кызыгаарында Алаш хеминиң көвүрүүнүгө туткан. Ол «ГАЗ-53» автомашинага оорлап алган хойларны чүдүрүп алгаш чораан.

62 баш шээр малды Хемчик сумузунуң 14-16 харлыг назы четпээн чурттакчылары оорлаан дээрзин шагдаалар тодараткан. Өөрлеринден чыдып калган хойларны көрүп кааш, элээди оолдар оларны оорлааш, садып саарыптары аразында дугуржуп алганын. Февраль 1 дүңезинде олар оорлап алган малын боттарының суурунче кири сүрүп алгаш баргаш, 2 хонук дургузунда чүнү-даа эскербээн бир төрелиниң хой кажаазынга чажырып алгаш турганын. Хуу ажыын бодап кылган оор херекти чогуруп алгаш, назы четпээн оолдарның бирээзи бодунуң бир төрелинче долгаан. Оозу ук хойларны садып алыр кижилерни дораан тып эккелген. Олар дээр-ге үстүндө айыттыгган Хемчик суурунуң 20 харлыг чурттакчызы биле Суг-Аксы суурунуң 41 харлыг чурттакчызы.

Судтуң шийтири-биле «Билдингир-ле оор арга-биле чедип алган эт-хөреңгини садып саарган азы садып алыры» РФ-тиң КК-зиниң 175 чүүлү-биле көрдүнгөн кем-херек үүлгедикчилериниң кылганы дээш 41 харлыг буруудаттырып турар хамаатыны 200 шактың ыяап-ла күүседир ажилдарын кылыр кылдыр шийткен, а 20 харлыг буруудаттырган оолдун хосталгазын 3 чылга казан.

Оор арга-биле чедип алган эт-хөреңгини садып саарар болгаш садып алыр чоруктарның республикада удаа-дараа болуп турары-биле, танывазы кижилерден кандыг-даа эт-хөреңги садып албазы полиция ажилдакчылары хамаатыларга сүмелетип турар.

Тыва Республикада ИХЯ-ның
парлаага албаны.

«Хомуданчыын, кээргенчин, бүзүренчиг эвезин! Үш харлыг Амелия ачазын ажилдан ам чедип келир бе, авай, деп кезээниң-не айтырып турар. Алды айлыг Айлин ам-даа чүнүң-даа утказын билбес болгаш, эр кижини бүрүзүн ачазы деп бодааш, олче чүткүп, каттырып, хүлүмзүрүп чыдар. Кижиниң ызы келир, кылыы хайныр. Дээди эртемни чедип, чаа-ла өг-бүле тудуп эгелеп алгаш, ийи чаптанчыг чаш уругларын эргеледип-чассыдып, оларынга дыка ынак чорааш, келир үеде амыдыралынче дидим сорулганы салып алган тургаш, дерзип оорнуң холундан аныяк чаш назынындан чарлып чоруу

КҮРҮНЕ АКША-ХӨРЕҢГИЗИН ШЫН ЧАРЫГДААР

Бюджет акша-хөреңгизин ажылгаарына контроль тургузары – күрүнениң шагдан бээр кол сорулгаларының бирээзи болуп келген. Ындыг болбас аргажок, депшилгелиг ниитилелге хамаатылар оларның ажылдап каан акшазын эрге-чагыргалар кандыг хереглелдерге чарыгдан турарын билген турар ужурулуг. Ынчангаш бюджет акшазының чарыгдалын чорударына контроль-хайгаарал эрге-хүлээлгелерин күүседир органнарының таарымчалыг системазын тургузуп алыры бо сорулганы боттандыраарына чугула херек.

Эң баштайгы контроль-ревизия органын ооң амгы билишкенинде 95 чыл бурунгаар – совет ениң баштайгы чылдарында, 1923 чылдың октябрь 23-те индизилээн. Ынчан ССРЭ-ниң Саң-хөө Улус комиссариатының составына Саң-хөө-контроль эргелели тургустунган. Ынчанаш олай-хун саң-хөө албанының контроль-ревизия органнарының үнү кылдыр санаттынып турар.

Саң-хөө-контроль эргелелин бюджеттиң орулгаларын олгаш чарыгдалдарын, эргиледе акша-хөреңгини, херек парганда кассаларның база албан черлериниң материалдыг нүчүзүн документ ёзугаар хылаар эрге-хүлээлгени онааган.

1926 чылдың ноябрь 16-а ССРЭ-ниң Совнарком док-аалы-биле ССРЭ-ниң саң-хөө Улус комиссариатының саң-хөө-контроль эргелелин тургустунган. Ынчангаш Күрфинконтроль-дун ол эргелели тургустунган. Оң составына эвилелдешкен республикаларның тус чер саң-хөө органнарына девискээр эргелелдери болгаш килдистери тургустунган. Ынчалза-даа Күрфинконтроль үр болбаан, 1930 чылдан эгелеп ССРЭ-ниң Төп күүсекчи комитетиниң база Совнаркомнун шиитпири-биле ону дүжүргөш, эрге-хүлээлгелерин Ажылчын-тараанын инспекция органнарына дамчыдып берген.

Ындыг болзажок 1937 чылда ССРЭ-ниң саң-хөө Улус комиссариатының (моон ыңай – ССРЭ-ниң Минфини) составына сураглыг Контроль-ревизия

эргелели тургустунган. Ол чер-черлерге салбырларлыг турган болгаш ревизия чорударының чыл, квартал планнары-биле ажылдап турган. Ревизия чорудулгазына республика, область, район, көдээ совет бюджеттери бүдүнгө кире бээр, наркомат, ооң кол эргелели, күүсекчи комитеттиң килдизи, бюджет албаны, бот-орулга-чарылгалыг бүдүрүлгө, Күрбанкының салбыры дээш өске-даа объектилер хынадыр турган.

ССРЭ дүшкен соонда, саң-хөө-бюджет хайгааралының органнарының структуразы, ооң колу – Минфиниң Контроль-ревизия эргелели Россия Федерациязының күүсекчи эрге-чагыргазының иштики саң-хөө (бюджет) контролюнун органнарыне шилчээн. 1998 чылдың август айда Россияның Саң-хөө яамызының күрүне контролюнун болгаш аудиттиң Департаментизи тургустунган. Ол ышкаш РФ-тиң субъектилеринге Россияның Саң-хөө яамызының контроль-ревизия эргелелдерин тургускан.

Тывага контроль-ревизия албаны 1944 чылда, Тыва Арат Республика ССРЭ-ге каттышкан соон дарый тургустунган. Тыва автономнун область депутаттарының область Советиниң шиитпири-биле беш контролер-ревизор штаттыг контроль-ревизия эргелелин тургускан.

1944 чылга чедир күрүне акша-хөреңгизин база материалдыг өнчүнүн учет болгаш чарыгдал контролюн ТАР-ның Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күрүне контролюнун Комиссиязы чорудуп турган. Аңаа бир кол контролер кижиниң албан-хүлээлгези бадылаттынган, ревизия база хыналдалар чорударына хөй-ниитиниң контролерларын хаара тудар турган.

1956 чылда эвилелдешкен республикаларның эргелериниң калбарганы-биле оларның саң-хөө яамыларына контроль-ревизия эргелелдери (КРУ) тургустунган. Ынчангаш ССРЭ-ниң Минфиниң КРУ-зунун Тыва АССР талазы-биле Кол контролер-ревизор аппараты 6 кижилиг штады-биле улуг ажылды кылып

турган. Ийи чылда бир катап 15 кожуунун кайы-бирээзиниң болгаш Кызыл хоорайның бюджет күүселдезин хынаар. Ынчан район Советиниң күүсекчи комитетиниң ниити килдизин база көдээ Советтиң бюджетин албан хынаар турган.

Чоорту КРУ-нун контролер-ревизорларының албан-дужаалдарын улуг районнарда болгаш Кызылга кириген. ССРЭ-ниң Минфиниң КРУ-зунун Тыва АССР талазы-биле төп аппараты база калбарган.

1976 чылда РСФСР-ниң саң-хөө яамызының Тыва АССР талазы-биле кол контролер-ревизор аппаратының саны 13 кижиче берген. Ревизия-хыналда квартал планы-биле шыңгы чоруп турган. Планнарны Тыва АССР-ниң яамыларының, албан черлериниң контроль-ревизия килдистери-биле база ОБХСС-биле кады тургускаш, чөпшээржилгени кылган соонда, Тыва АССР-ниң улусчу контроль Комитетиниң, Күрбанкының, Тудугбанкызының удуртукчулары бадылаар турган. Районнарның комплекстиг ревизияларын Тыва АССР-ниң Саң-хөө яамызының специалистери болгаш албан черлериниң ревизорлары-биле кады кылып турган.

Комплекстиг ревизияларның материалдарын улус депутаттарының район Советтериниң калбак хуралдарына сайгарар, буруулуг кижилерни материалдыг харыскалгага онаар, ээлеп турар албан-дужаалындан-даа үндүрүптер турган. Күрүне хөреңгизи самчыгдан кижилерниң өнчүзүн хавырып албышаан, тодаргай хуусааларга хосталгазын казыыр турган. Буруулуг бүдүрүлгө чери «Коммунистиг күш-ажылдың бүдүрүлгези» деп адын оскунар, а удуртукчуларын болгаш ажылдакчыларын коммунистиг партияның хүрээленинден үндүрүптер.

1998 чылда Россияның Минфиниң КРУ-зун Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының күрүнениң саң-хөө контролюнун болгаш аудитиниң Департаментизи кылдыр эде тургускан. Девискээр органнарына база шак ынчалдыр эде тургустунган. Оң түңнелинде Минфиниң Тыва

Республикада КРУ аппараты юридиктиг эргелиг бот-тускайлаң эргелел апарган болгаш Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелели деп атты алган.

Хоойлуларны чаңгыс-аайлааны-биле 2004 чылда административтиг реформаны чоргускан түңнелинде дыка хөй яамылар эде тургустунган. Чижээ, Россияның Минфиниң мурнундагы департаментилери аңгы-аңгы федералдыг албан-нар апаргылаан. Бир ындыг албан – мурнундагы КРУ, аңгылап тускайлаан соонда, саң-хөө-бюджет хайгааралының федералдыг албаны (Росфиннадзор) апарган. Росфиннадзор бодунун девискээр органы – Росфиннадзорнун Тыва Республикада девискээр эргелелин таварыштыр Тывага ажыл-чорудулгазын чорудуп турган.

2016 чылдың февраль 2-де Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын ёзугаар саң-хөө-бюджет адырын сайзыраңгайжыдар, федералдыг органнарның структуразын таарыштырар сорулга-биле, Росфиннадзорну дүжүргөш, ооң эрге-хүлээлгелерин Федералдыг казначействого дамчыткан.

Амгы үеде Федералдыг казначейство күрүнениң саң-хөө контролюн чаазы-биле чорудуп турар, ооң-биле кады 90 ажыг чыл иштинде чыгдыг дуржулганы камгалап арттырган болгаш Федералдыг казначействонун чаа аргаларын база технологияларын немеп кириген.

Федералдыг казначейство кымса хуусаада контроль кылыр хемчеглерниң планнаашкынын база отчет чорудулгазын таарыштырып турар элээн көвей документилерни хүлээп алган.

Оон аңгыда контроль хемчегиниң иштики организасчы Стандарттарын база саң-хөө-бюджет адырына контроль үезинде илэреттинген хажыдышкыннарның классификаторун ажылдап кылган. Ынчангаш контроль чорударына чаңгыс аайлаашкын болгаш ревизорларның иштики ажыл-чорудулгазына автоматчыдылганы боттандыраар арганы тургускан.

Бөгүн ревизор кижиниң ажылында калбак программаларның

оператору Федералдыг казначейство болуп турар. Ревизорлар контроль чорудуп турар объектиниң акшаландырышкыны, керээлер төлөлгези дээш өске-даа информацияже дорт кире бээр. Ол ревизорларга баш бурунгаар анализ чорударына, хыналдага баш удур белеткел кылып алырына, ол ышкаш контроль хемчеглер чокка чамдык хажыдышкыннарны илереди алырынга дузалыг.

Моон мурнунда контроль-ревизия органнары ажыл-чорудулгазына ийи чугула чүүлге – хоойлу болгаш хөй чылдарның дуржулгазына даяныр турган болза, ам информастыг технологияларга база даяныр апарган.

Федералдыг казначействонун контроль-ревизия ажыл-чорудулгазы сайзыралының эң солун чадазында: төөгүдөн мөөңнеттинген дуржулганы чаартып, эде көрүп ажыглавышаан, ооң-биле кады амгы чаа аргаларның кызыгаарларын калбартып турар.

Россияның контроль-ревизия органнарының төөгүзү дээрже коррупция-биле демиселдин, акша-хөреңгини шын эвес, дээштиг эвес ажыглаашкынын илереткениниң, күрүнеге чүс-чүс миллиард акшаларны эгиткениниң 95 чыл иштинде ажылы-дыр.

Амгы үеде Россияның контроль-ревизия органнарының мурнунда чаа сорулгалар туруп турар-даа болза, ССРЭ-ниң саң-хөө наркому А.Г. Зверевтиң: «Саң-хөө системазы күрүне акша-хөреңгизиниң чаңгыс-даа рублин эң ажыктыг кылдыр чарыгдарыне сагыш човаар ужурулуг» деп чугаалап каан сорулгазы чугула кылдыр артып калган.

Россияның контроль-ревизия органнарының тургустунганындан бээр 95 чыл ою-биле контролерларга болгаш хоочуннарда байыр чедирип, бердинишкенин болгаш мергежилдиг ажылы дээш, байлак арга-дуржулганы дээш өөрүп четтиргенимни илереттим. Силерге быжыг каң кадыкшылды, аас-кежикти, чаагай кежиктерни болгаш салган сорулгаңарны чедип алырын күзедим.

Солаңгы СААЯ, Федералдыг казначейство эргелелин Тыва Республикада удуртукчузу.

Эрге-хоойлу күүселдези

ПРОКУРОРНУН НЕГЕЛДЕЗИН КҮҮСЕТПЭЭНИ ДЭЭШ...

Прокурорнун хоойлу езугаар кириген негелделерин күүсетпээни дээш, республиканың найысылалының Төлээлекчилер хуралының юридиктиг килдизиниң начальнигин административтиг харыскалгага онааган.

Кызыл хоорайның прокуратуразы «Бастиян» КХН-ниң дилээн езугаар чер участогун аңгылаарының талазы-биле ажылды тус чер бот-башкарылга органнарының чорутпаанынга хамаарыштыр Тыва Республиканың байдус курлавырларының

болгаш экология сайыдының оралакчызының дилээн хынаан.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының баштыңына бо чылдың январь 12-де 2018 чылдың январь 19-тан орайтатпайн дилегни сайгарып көргениниң түңнелдериниң дугайында медээни бээриниң дугайында прокурорнун негелдезин чоруткан турган. Ол негелдени Кызылдың Төлээлекчилер хуралының юридиктиг килдизиниң начальниги Елена Монгуш алган.

1992 чылдың январь 17-де «Россия Федерациязының про-

куратуразының дугайында» №2202-1 Федералдыг хоойлунун 6 чүүлүн езугаар прокурорнун бүрүн эргелериниң кызыгаарында үндүрген негелделерни доктааттыгган үе-хуусаа дургузунда күүсеткен турар ужурулуг. Федералдыг хоойлунун 23 чүүлүн езугаар хоойлу-дүрүмнер хажыткан таварылгаларны чайладырының дугайында прокурорнун негелде документин чогуур органга азы албан-дужаалдыг кижиге прокурор азы ооң оралакчызы кириер. А негелде алган улус ук документини соңгаарлатпайн, ол дораан хем-

чээн ап, сайгарып көөр ужурулуг. Негелде кириген хүнден эгелеп, бир ай дургузунда тодараттыгган хажыдышкыннарны чайладыр талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыр. А хүлээп алдыгган хемчеглерниң түңнелдериниң дугайында прокурорга бижимел хевирге дыңнадыр. Прокурорнун негелдезин күүсетпээни дээш, РФ-тиң Административтиг эрге-хоойлу хажыдышкыннарның дугайында кодекстин 17.7 чүүлү-биле административтиг харыскалга көрдүнгөн.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының албан-дужаал-

дыг ажылдакчызы Елена Монгуш «Россия Федерациязының прокуратуразының дугайында» Федералдыг хоойлунун негелделерин херекке албаан. Ооң ужуң аңаа хамаарыштыр РФ-тиң Административтиг эрге-хоойлу хажыдышкыннарның дугайында кодекстин 17.7 чүүлүн езугаар административтиг херекти оттурган. Судтун шиитпири-биле Елена Монгушту административтиг харыскалгага онааган: ол 2 муң рубль торгоалды төлээр.

Судтун шиитпири хоойлу езугаар күштүг болуп кирген.

Аяна ОРГУ, Кызыл хоорайның прокурорунун улуг дузалакчызы.

90 чылдаанынга

АРХЕОЛОГ, ЭТНОГРАФ, ЭРТЕМДЕН

Бистиң чаңгыс чер-чуртууус — археолог, этнограф, эртемден Самбуу Унгулчекович Иргит чораан болза, бо чылын 90 харлаар. Ооң чырыткылыг адынга сактыышкын кезээни республиканың 60 маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинин коллективи, археология килдизи чоокта чаа организастан эрттирген. Эртемденниң чоок төрелдери музейинин эргинин бир дугаар артап, ырак-узак көдээ черден келгеннер.

Национал музейинин директору, эртемден, академик Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей байырлыг сактыышкын ужуражылганы ажыдып тура, эртемденниң чогадыкчы ажылын делгеренгей чугаалап, улуг үнелелди бергенинге Мөңгүн-Тайгадан келген аалчылар сеткилинден өөрүп чанган. Музейинин бойдус килдизинин эртемдени Лаида Кара-ооловна Моңгуш чугула үнелиг саналын кирип, ам-даа эртемденниң дугайында сактыышкыннарны чыырын

дилээн. Ылаңгыя эртемденниң эң чоок төрели Долзат Ооржак эртемден даайының бичизинде канчаар өзүп, улуг эртемден апарганын онзагай демдеглээн.

— Самбуу Иргиттин чашкы, элээди үлөрүнде чайлаг школы, ооң соонда Мугур-Аксы, Барыын-Хемчикке чедир аътка ушкажып алгаш, аай-дедир аргыжып, чадаг-даа өөренип турганын боду меңээ сактып чугаалап чораан. Кызыл — Барыын-Хемчик — Мөңгүн-Тайга аразына ынчаар аът хокпалдайынга ушкажып алгаш, ужазы дештип, хөлчөк бергедеп, харын-даа аарып чорааш безин аътка үңгертп алгаш, чанып кээп турган таварылгазы бар. «Бо-даа оол кижиге болбас дээн амытан-дыр» дижи, төрелдери оон чөгенип турда, элээн үе эрткенде, ол сегип, күш кирип, эртемче чүткүлүг кагбаан.

Мугур-Аксынга почта салбыры ажыттынып келирге, аңаа бурят аныяк кыс ажылдап чедип

келген. Ынчан аныяк оолдун салым-чолу аайлажып, амыдырал-чуртталгазынга чаартылга эгелээн. Ол өг-бүлө тудуп, Мугур-Аксы школазынга очулдурукчу башкылап-даа ажылдаан. Ол техника башкарып билер кижилерин бирээзи турган. Мөген-Бүренче мотоцикл мунуп алгаш чоруп, Чолдак-Орук артынын чеже-даа ашкан. Ол үеде орук сомазы, аң оруу болур черле болгай. Ол үениң аныяктары мотоциклди сонургап, өөренип ап турган. Харылзаа черинин электромоторун хол-биле долгап ажылдадырын база-ла өөртөкөн. Совет үеде Ленинград хоорайдан археолог Александр Данилович Грач тыва эртемденнер-биле сырый археологтуг ажылдажылганы эгелээн. А.М. Мандельштам (эртем удуртукчузу) Д.Г. Савинов, М.Х. Маңнай-оол дээш хөй эртемденнер ажылдап турган, сөөлзүредир аныяк археолог эртемден С.У. Иргит көстүп келген.

«Экспедицияның эң-не чугула тураскаалдыг шинчилел ажылдарын казып тыварынга (XVII-XIX вв.) С.У. Иргиттин киржилгези канчаар-даа аажок улуг болган» деп эртемденниң бижээни чоргааранчыг. Авиабөлүктүң экспедициясы археологтуг практика үезинде МИ-1 деп вертолетка кээп, шинчилел ажылы кылып турганы уттундурбаан.

Чогум-на чаңгыс чер-чуртуу Самбуу Унгулчекович Иргиттин 90 харлаанын Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинин бажынынга демдеглээн биске онзагай болуушкун болган. Республиканың эң-не кыдыг-кызыгаары, орук чок, кыдыг-берге амыдыралдыг бичи кожуун төвүндөн улуг эртемденниң болганывыска өөрүп чоруур мен. Олышкаш чогаалчылар-даа база үнген болгай. Ховар салым-чаянныг кижилеривис, ылаңгыя эртемден С.У. Иргит дугайында ам-даа школачылар ортузунга

мындыг археологтуг тураскаалдыг черлерни кезип, ооң изи-бизи аныяктар ортузунга туризм чорудары күзенчиг. Мөңгүн-Тайга — онзагай чажыттарлыг тураскаалдыг көжээлери-биле кылым-базырык бүткен, кайгамчык бурунгу оран. Кожа-хелбээ Моңгуш республика Мунку-Хайракан — (Улуг-Хайыракан — «Адыг-даа дижир (гора страшного медведя) Тыва Арат Республика үезинде Улангомдан муңа ажыл ламалар дагың мурнунга чылдың дагың кылыр онза чери турган дик» Ооң бир демдээ «Бай-Оваа амгы Кызыл-Хая суурда тура Оваа — ыдыктыг оран.

Тываның бир ховар археолог этнограф, эртемдени С.У. Иргит Улуг Мөңгүн-Хайыракан дагы болуп турары онзагай, дыка-чоргааранчыг-дыр. Эртемденниң археологтуг шинчилел ажылдары, тураскаалдыг бурун көжээлери — туризмниң кооруну манап чыдары чугаажы

Сарыг-оол ДОНГА
хоочун башкы

Мугур-Аксы суур.

Кадрлар айтырыы

ШИЛИИР, КАМНААР, КУРЛАВЫРЛААР

Чаа-Хөл кожуунунуң де-вискээринде республиканың яамыларынга болгаш федералдыг органнар-га хамааржыр удуртулга черлеринде даанган ажылынга кызымак, удуртулга ажылын бергезинмейн ажылдап, бодунуң баштап турар коллективинин кижигүннери-биле кады чоннуң бедик үнелелин чаалап ап чоруур хоочун база аныяк кадрлар барын демдеглекседим.

Чүге дээрге бодум хуумда кожуунуң чагырга черинин сүмөлөп киригени-биле 5 чыл дургузунда Хөй-ниити чөвүлелин удуртуп келгеш, бөдүүн чон болгаш бүгү деңгелдин башкарыкчы кадрлары-биле ужуражып, арга-сүмени ап, чоннуң чыыштарынга, байырлалдарга, айтырыг — хары хуннеринге оларның-биле кады кайы албан чери канчаар ажылдап турарын дыңнап, чедер-четпестер үнелээшкыннерин деңге хүлээп алыр харысалга бо-ла турар.

Ынчангаш кожуунуң чону дээш сагыш салып, сеткилинден бердинген, хөй чылдарда «Чодураа» уруглар садынга кижизидикчи башкылап чораан, амгы үеде ооң эргелекчизи Зоя Тюлюшова Баазакай, Сат Шулуу аттыг школаның директору Оксана Хуралчиевна Кара-Сал, кожуунуң саң-хөө килдизинин эргелекчизи Ольга Олеговна Опул, чагырга черинин бухгалтери Карамая Владимировна Моңгуш, полицияның кожууннар аразының № 5 килдизинин удуртукчузу Евгений Константинович Ооржак, көдээ ажил-агый килдизинин кол зоотехниги Кижик Александрович Салчак, төп эмнелгениң кол эмчизинин оралакчызы Аюта Алдын-ооловна Дагба-Лама, прокурор Антон Васильевич Эрин, кожуунуң төп библиотекказының директору Чойганмаа Владимировна Аптан-оол, төп одалга черинин күүседикчи директору ажылга элээн турумчуп, өске албан черлеринин аныяк өзүп

олулар удуртукчу кадрларынга үлегер-чижек болуп, ажылын шын башкарып, ында холушкак мергежилдиг ажылчыннарны, ортумак звенонуң башкарыкчыларын өөредип, арга-сүмезин ап, башкарып чоруур Владик Танович Байыр оларның болгаш өскелеринин-даа күш-ажылы мактаксанчыг.

Кожуунда бир чылда 3-4 удуртукчу солчуру чаңчыл апарган албан черлери база бар. Ындыг албан черлеринге кожуунуң культура эргелелин, өөредилге, көдээ ажил-агый килдистерин, Шаңчы сумузунуң чагыргазын хамаарыштырып болур. Чижээлээрге, төп эмнелгениң улуг эмчизинин олудунга ажылдаар удуртукчу эмчи айтырыы кезек-кезек аарышкылыг, нарын апаардыр. Чаа-ла шилилге конкурсту кызып эртип алгаш, кожуунуң удуртулгазы-биле таныжып, ажил чорудулгазынга чаңчыгып, шуудап ажылдап чоруй, ажылын эки тура-биле каапкаш чоруй баары хоочурап бар чыдар. Та ажылдың бергезинге ындыг чүве, та акша шалыңының эвээжинге ындыг чүве, баажызы тывылбас тывызык дег болган. Ооң соонда аңаа ажылдаар кадр тыппайн турда, хуннер, айлар эрте бээр. Ындыг ужурундан чыл ишинде салдынган сорулгалар күүсеттинмес, кожуун чагырыкчызынга болгаш оралакчыларынга база улуг эмчинин албан-хүлээлгезинде түр үеде ажылдап турар ажылдакчыларга дыка-ла берге, шаланчыг-даа боор деп бодаар мен.

Чаа-Хөлдүн дөрт сумузундан дээди эртемниг, арга-дуржулгалыг, кожуунуң төп албан черлеринге ажылдап болгу дег специалистерниң шилилгезин чорудуп, чугааны кылып көрзе деп саналдыг мен. Оларны чоорту удуртулга ажылынче кирип, арга-сүмени берип, соңгаар улуг хоорайларда билиг бедидер түрүңи курстарынче өөредип чорудар болза эки.

Москва, Новосибирск, Красноярск хоорайлардан улуг эртем ажылдакчыларын Тываның

Чазаа чалап, семинарларны эрттирип, удуртулгаларның өске-даа хевирлеринге арга-дуржулга солчуп өөредип турары дыка-ла ажыктыг-дыр. Шак ындыг ажылдарны удуртукчу кадрлар ортузунга чорудуп тургаш, башкарылга ажылынга оларның со-нуургалын чедип алыры чугула боор деп сүмөлээр-дир мен. Ажылга шоолуг шуудаваан, шоолуг арга-дуржулга чок кижини дораан-на кайы-бир килдиске ажылдадырга, ажылдың уг-шин, коллективтин туружун чедир билбейн, ажылды аарзынган, чоруп турар-даа чадавас. Өг-бүлениң чуртталга бажың айтырыы дээш өске-даа чөптүг чылдагааннар база турар болгай.

Бодум хуумда кожуунуң ортаагы болгаш үстүкү звенонуң удуртулгазынга 30 чыл ажылдадым. Ынчангаш уштап-баштаар черге чаңгыс-даа кадр кижини шилип, өөредип, кижизидип, чаңчыктырып алырының бергезин ажылдап келген дуржулгамдан көргөн болгаш, үстүнде ады үнген албан черлеринин башкарыкчы кадрларын, ооң удуртулгазында ажылдап олурар ажылдакчыларның ажыл туружун шүгүмчүлээр дээш эвес, коллективтерниң болгаш кожуунуң ажил-чорудулгазынга шаптараазыннар турбазын, чоннуң амыдыралы хүн бүрү бедик деңгелге үнзүн дээн күзеп, бодал-биле бижип олурарым ол.

Удуртукчу кижинин ажылының кол-ла угланыышкыны — чонну даартагы хүнче, келир үеже шын баштаары-ла болгай. Ынчангаш специалист кижиге удуртулгага болгаш ажилга кол рольду харылап турар болганда, маңаа база немелде чижекти кирибес аргажок.

Совхозтар дүжер мурнуу чарында дээди сургуул черин чаа дооскан хып дээн аныяк оолду «Терезин» бригадасынга бригадир-агрономунга томуйлааш, Булак-Бажының ногаа бригадасын харылаар кылдыр даалганы немей берген чүве. Аңаа дыка үр ажылдаан соонда, кезек үе эрткенде, ко-

жуун катап тургустунуп турда, көдээ ажил-агый эргелелин килдис даргазынче шилчиткен. Килдиске элээн ажылдап чорда, кожуун чагырыкчызының экономика талазы-биле оралакчызы албан-дужаалга сүмөлөп кириген. Хары 48-50-не боор, оон черле эртпес. Ооң ажылдап келген чылдарында элээн хөй чагырыкчылар солусту, ынчалза-даа ол бодунуң ажылының туружун, шынарын чидирбээн. Чазактын идип үндүрген төлөвилелдеринин күүселдезин кончуг эки боттандырып турган деп санаар мен. Хөөредиг, чазыг-даа чок. Кожуунда сүт бүдүрер бүдүрүлгени демнежи тургускан, бирээзи-ле 100 муң рубль өртөктиг сүткүр уксааның 20 баш саар хунажыннарын, дугуржуп тургаш, садып алганнар. Ам бо хуннерде ол инектер бызааларын, сүдүн-даа берип эгелээн. Төпте чаңгыс черде колбаса кылыгы кылыр, сава бүдүрер цехтерни ажыттырган. Үүр-Сайыр аржаанга чоннуң дыштанылгазын организастан, эки шынарлыг ачы-дузаны чедирип эгелээн-дир. Чон кара-биле көрүп, кулаа-биле дыңнап, бүдүрүкчүлөрниң бүдүрүп кылган продукцияларын олар садып ап, аыш-чемге немелде кылдыр ажылдап турарын херек кырында амыдырал шынзыдып турар.

Ону башкарып, доктаамал кичээнге апарып, ажылдап турган оралакчы даргаыстың адын Эдуард Маадыр-оолович Дырткы дээр. Эрткен кыжын чаңгыс айтырыг аайы-биле өрээлинге кире бергеш, ханазынче көөрүмге, Хүндүлел бижик азып каан турар. Номчааш, Тываның саң-хөө сайыдының адын салганын көргөш, эки ажылының бадыткалы ол-ла-дыр деп бодадым.

Шак мындыг кадрлар черин-чуртун, төрзөн кожуунун, төрөл чонун өөртүп чоруурга, кымга багай боор — чоргааранчыг-дыр. Сагыш-сеткилинден аарып, ажылдап чоруур удуртукчу кадрларынысты камнап, оларның курлавырларын улам быжыглап, чада аайы-биле үезинде деткип, өөредип, ажыктыг арга-сүмени берип ажылдаар болза эки.

Александр ЧИГДЕН.

Чаа-Хөл кожууну

Чогаадыкчы мөөрей

КЛАССИКА ЧАЛАП ТУР

Аялганы сагыш-сеткилинге чоок медереп билир кижиге дээр-ле таламдыр. А ону чаяап чогадыры — салым-чаяан. Тыва Владимир Тока атыг композиторларны болгаш күүседикчилерни III регионнар аразында мөөрей-фестивалы болу. Октябрь 18, 19 хуннерин Кызылдың А.Б. Чыргал-оол атыг уран чүүл колледжиге классиктиг аялгага ынчары чалап турар.

Мөөрейге 15 хардан өрүк ылыг школачылар, уругларны уран чүүл школаларының, ортумак, дээди өөредилге черлеринин башкылары база профессионал композиторлар болгаш күүседикчилер киржи. Киржикчи бүрүзү мөөрейге кыдыг-даа жанрга база хевирге чыгаалдарын таныштырып болу. Мөөрей «Композиция» биле «Күүселде уран чүүл» деп угланышкынныг эртер. Киржикчи бүрүзү ийи аңгы шынарлыг чыгаалды таныштыра, бирээзин тыва композиторларның азы улустуң ырызын (аялгазын) ажылдаан чогаалды күүседип. Тиилекчилерни угланыышкыннар аайы-биле аңгы-аңгы чадаларның дипломнары болгаш акша-биле шаңнаар.

«Композиция» угланыышкынында «Камерлиг хөгжүм аялгазы», «Хөйүнүң ыры аялгазы», «Оркестр аялгазы», «Тыва хөгжүм херекселдеринге чогаалдар» деп номинациялар кирип турар.

«Күүселде уран чүүл» деп угланыышкында «Чаңгыстың күүселдези», «Ансамбль күүселдези», «Оркестр күүселдези» деп 3 номинация бар.

Тыва национал композиторлар школаның үндөш лекчилеринин бирээзи, классиктиг композитор Владимир Салчакович Токаның чогаалдары чүгө Тывада эвес, республикадан дашкаар сурагжаан Бистиң коор

Тываның чараш булуңнарын эргий кезип сонунурааган аян-чорукчулар кайыын-даа кээп турар. Бо чайын август айның эгезинде Тожунуң Азас хөлүңгө, Ногаан-Хөл аржаанынга Россияның хоорайларындан, даштыкы чурттардан аян-чорукчуларга душ бооп таваржы бердим.

Азаска чеде бээримге, Словениядан келген бис деп аян-чорукчулар дыштанып турлар. Оларның бирээзи 63 карлыг Дарья орус дылды бичи билер. Тыва деп чуртту кайыын билип алганын сонунурааган айтырымга, бөмбүрзекти шыва алган октаргай четкизинден тып алгаш, аян-чорук кылып турарлар болду. Чурук тырттырар аппараттары чүгө шыккылаар... Долгандыр каас бойдушту, хөлдүң кайгамчык алаң-тос чечектерин, хемелзэн улусту, ыр-шоорун, самын тепкен анык артисттерни сонунурааган, кайгап, катап-катап тырттырып-ла турлар. Оон ыңай Азаста тура 3 километр черде Ногаан-Хөлге база четкенер. Олар азында кылаштажып-даа турар, хөлгелиг-даа улус аргыжып турар. Тожу, шынап-ла, кайгамчык оран-дыр ийин, агаар-бойдузу арыг, арга-эзимниг бедик дагларлыг, улуг-биче хемнер, хөлдери мырыңай эңдерик.

Аян-чорук

ТОЖУ – АЗАС ТУРИСЧИ КОКПА-БИЛЕ

дендир эки. Бо аржаанга дыштанып болза, чүгө 200 рубльди төлөп алып, ол чарыгдал-биле хөлдүң девискээринде арыг-силлини тудуп, бок-сагын аштап келген. Чыл санында дыштаныкчыларның саны көвүдөп, сөөк-даяк болгаш өске-даа аарыгларны эмнедип кээп турар. Оон ыңай Азаска келген аян-чорукчулар база Ногаан-Хөлге ыяап-ла чедип кээр, хөлге кирип, аржаанга каксып алгаш, чоруп каарлар.

Мен Тожунуң культура ажилдакчылары-биле кады аржаанга чоокшулап кылаштап кээримге, Словениядан келген чүктешкилиг аян-чорукчулар сонунурааган көрүп, аржаанга кирип алган хире, дедир-ле Азасче углаптылар. Ол аразында чугаалажып чораш, Ногаан-Хөлге келгениви эскербейн бардывыс, Азас биле Ногаан-Хөл аразында аай-дидир 6 километрни чадап кылаштаарга, кадыкшылга-даа эки болур деп Олан Саттың чугаалааны-ла шын. Алдар-аттыг спортчуус чылдың-на төрзэн Тывазынга

Москвадан Ольга Прохорова.

Ол ийи дээди эртемниг, бирээзи хөгжүмчү, фортепиано талазын дооскан, ийи дугаар эртеми дефектолог башкы. Амгы үеде «Эхо» деп элээдилер клубунда кадының байдалы кызыгаарлыг уругларны болгаш улуг улусту фортепианога өөредип, ажилдап турар. Бодунуң кылып келген эртем угланышкынын ажилын чедишкенин камгалап алган. Ольга Москвага төрүттүнген, ол-ла төрзэн хоорайынга эртем-билигн чедип алгаш, ында ажилдап чурттап турар.

А тываларны сонунурааган бергенин ол мынчаар чугаалады:

— 2012 чылда Москвага Россияның биче-буурай чоннарының делгелгежи болган. Аңаа чеде бергеш, биче-буурай чоннарың амыдыралын шуптузун ол делгелгеден көргөш-ле, дендир сонунурааган мен. Тожу тывазы мен деп херээжен кижиге ужуражып, оон-биле чугаалаштым. «Тыва чурту кайдал?» — деп айтырымга, «Сибирь ол-дур, дыка чараш оранда чурттап турар бис» — дидир. Ол-ла чайын Тываны сонунураагаш, четкеш келдим. Ам 6 чыл болгаш келгеним бо-дур. Тожу чедип, Азас хөлдү көрүп алдым. Тываларның чаңчылдары дыка солун чүве-дир, өске булуңнарга демейлешпес, чараш оран-дыр. Москвага биче-буурай чоннарың делгелгежи чыл санында эртер, ону черле сонунурааган көөр чаңчылдыг мен. Силерниң ырлаар-шоорлаар, хөмөйлээр талантыңарны база магадаар чордум — дээш, биче-буурай тываларның дугайында эки билирин немеде.

Башкы кижиге болгаш ном-дептерден база интернет четкизин үжөп тургаш, сонунурааган номчаан. Кызылга келгеш, хүрешти-даа, хөмөйжилерниң концертин-даа көргөн. Национал чемпионни

сонунурааган айтырарга, «Тос-карак» кафезинге үдөп чедирдим. Хоорган эът, чигирлиг божа, хаарган далган дээш оон-даа өске чемпионни чагыдып алгаш, амданның-чаагай-дыр деп чип олурду. Ол аразында «Тывалар чүгө семизил, эрте база өгленир?» дээн ышкаш өске-даа айтырыгларны салды. Тывалар шаандан тура хөй эът чиир база орай-даа, эрте-даа өгленирлери бар деп шыдаар шаам-биле тайылбырладым. Оон Туран хоорайны кезип турганын база сыын ажил-агыыңа четкеш, сыыннарны, аът мунуп турганын база хөөредип. Туран дээрге хоорай эвес, суур чорду деп-даа олурду. Тыва дээрге анык республика-дыр, бурунгаар хөгжүп турар шаа ол-дур. Аржаан, хөлдери дыка хөй, артында-ла эм шынарлыг, шуут халас, чайгы үеде Россияның ырак-чоок хоорайларындан дыка хөйү-биле келгеш, дыштанып, эмненип алгаш чоруп турарлар деп-даа мактандым. Чаңгыс-даа хөлге, аржаанга четпээнин чажырбады. Кызылдан ырак эвесте Дус-Хөл бар, ам чайын келгеш, аңаа барып дыштанып, эмненирин сүмөледим. Эскерип олурарымга, тыва чонну дыка сонунурааган турар. Чонар-даштан суй белектерни чарашсынгаш, өөреникчи оолдан чиик өртөккө садып алган болду. Черле ынчаш, Тываны эргий кезиксел олурар, бо удаада Тожуну көрүп алганы ол.

Улаштыр Саян дагларында Еркакиге дыштанып мен дээш, мээң-биле байырлашкаш, аян-чоруун уламчылап чорутту. База катап Тывага келиңер, Ольга Владимировна, дээш, менди-чаагай орукту күзөп үдөдим.

Ася ТЮЛЮШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Словениядан аян-чорукчулар Азас хөлдө.

даштыкы аян-чорукчуларның магадап турары-даа чөп.

Ногаан-Хөл, шынап-ла, таптыг эскер болза, ногаансымаар өңүг, а мал-тажы дээрге езулуг-ла эм шынарлыг, алдын хөл дизе, частыгыг турбас. Анык уруглар баштарында, мага-бодунда-даа чаап алган дыштанып олургулаар, бо малгашты чаап алырга, баштың дүктери чымчай бээр дидир. Оон ол хөлге кирип алгаш, чанында аржаанга каксып алырга, кижиге шуут чиик, сергек апаар. Ногаан-Хөлдүң аржаан суунга чүгө 3 хире минута дургузунда кирер, оон башка суу соок, ине-биле шиштеп турар дег ыңдыг дээштиг эмнээшкенин деп Адыр-Кежиг суурдан Наталья Ондар тайылбырлап турар. Шынап-ла, сөөк-даяк аарыыңа

дыштанып кээр чаңчылдыг, бо удаада өөнүң ишти Дамырак-биле иелээ Азаста турумчуп алган, хуннүң-не Ногаан-Хөлче чадап кылаштажып, хөлге, аржаанга кирип ап турар болду.

Азаска, Ногаан-Хөлге мага хандыр дыштанып алгаш, Тоора-Хемге келгеш, база бир аян-чорукчуга таваржы бердим. Бо аян-чорукчунуң адын Ольга Прохорова дээр. Москвадан тура Тожуну адапсурап келгеш, аңаа четкени ол. Моон мурнунда 6 чыл бурунгаар Тывага келген болгаш билири кончуг. Ам кээрге Кызыл хоорай дыка бурунгаар хөгжүп сайзыраан болган, ону дораан чугаалады. Моон мурнунда кээрге, Азия төвүнүң тураскаалы эрги турган, ам кээрге, тоол оранында дег, чаартына бергенин база чугаалады.

Чуртувустуң аржаан суглары

МАГА-БОТТУ, САГЫШ-СЕТКИЛДИ ЭМНЭЭР

хамаанчок эм садып алыры-биле, аптека чедип албас кырганнар бар.

Ынчангаш кадыкшылды экижидип алып дизе, Тывада аржаан сугларга кирип, ону чалап ап чорашы дээр. Таңды кожунуң Бай-Хаак суурдан ырак эвесте, Уургайлыг аржаанында чаа турбааза ажиттыңан. Мурнуку чылдарда-ла маңаа келгеш, кадыкшылды экижидип ап турган мен. Бо чылын база барып дыштанып алдым. Ук аржаанга Ново-Сибирск, Красноярскиден безин улус кээп, кадыкшылды бижыглап ап турар болду. Турбаазаның эргелекчизи Алла Алексеевна Ондар дыштаныкчыларны эвилең-ээлдек уткуп хулээп алып. Чаа, чараш тудуп кылган оран-сава, чаа тыва өглер, удуур, чыдар орун-дөжек дээш шупту таарымчалыг байдалдар мында тургустунган. Амданның, чаагай хлебти

В.З. Иргит, одакчы Э.Н. Донгак, фельдшер Р.Ш. Торлук ол ышкаш турбаазаның эргелекчизи Алла Ондар дээш шупту эрескежээ, шудургу оолдар, кыстар болду. Повар Элла Оолчукпаевна Куулар кара даң бажындан эгелээш, орай кежээ хун ашкыже амданның, хоолулуг аш-чемни кылып, белеткеп кээр онзагай чөмзиг холдуг кыс болду.

Кадыын быжыглап келген улус мага-хандыр эмненип, сегип турарыңа сеткиливис ханызындан өөрдүвүс. Турбаазага дыштанып келген кижиге бичи-даа чалгаараар чай чок. Дискотека, танцы-сам кежээлеринге база аржаанчылар улуг сонунурааган-биле кирип турдувус. Инструктор Сылдыс Мергенович Монгуш сула шимчээшкенин кылдыртырга, улуг назылыг кижилерниң хан-дамыр ажилыңа база холдар, буттарның чүстеринге ажилгыч чорду. Ол ышкаш Тываның «Че-

ди-Хаан» ушу федерациязының улуг тренери Роберт Күнзек бодунуң өг-бүлөзи база өөреникчилери-биле кады дыштанып келген. Эртенинги 7 шакта кыдат хөгжүм, аялга куттула бээр. «Ушулап», кыдат чоннуң бурун шагдан бээр хөгжүп келген ээлгир сула шимчээшкенин кылырга, сагыш-сеткил көдүрлүп, чиик, сергек апаарын улуг назылыг кижилер магадап ханмадывыс.

Сагыш-сеткили оожурган, арыг аржаан сугларга шаптанып, арыгланым алыры дег, эки чүве каяа турар. ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал-политика сайыды Л.Ш. Тас-оолга база орапакчы сайыттар А.Х.-К. Кончукка, Е.О. Сааяга бо чаагай эгелээшкени ам-даа улам сайзырадып, хей-аады бедик чедишкенин болурун күзөдүвүс.

Наталья АРАПЧОР.

Кижилер банкыдан чээли алгаш, ажы-төлүнүң келир үезин бодап, чаа, чараш, чылыг, чырык бажың-балгатты тудуп берип, чоннуң эки чурттап чоруурун онзазынып көрүп чор мен. «Экти каас, хырны тодуг» чурттап чоруурга, эки-ле ынаан, ынчалза-даа база бир кол чүве аржааннап, аарыг-човуландан адырлыры эң чугула деп бодаар мен.

Кадык-ла бар болза, чараш-чаагай чуртталга кижиниң мурнунда. Ыраажы, композитор, ТР-ниң алдарлыг артизи Олег Сарыгларның ырлап чорууру дег. Кымың канчаар чурттаары, күжүр боттан хамааржыр деп өззөн өттүр сөглзэн сестер кайгамчык. Ол кончуг шын, ону амыдырал бадыткап чоруур болгай. Амгы үениң «оттуг-тергежи» азы автомашинаны, бажың-балгатты, алдын-мөңгүнүң чечени-даа эдилеп болур бис. Ындыг-даа болза кадыкшылды хөй түңнүг акаш-хөрөңги-биле салып ашываас болгай. Амгы үеде улуг назылыг кижилерге дом өртзэ аар, пенсиязы

Тывага политиктиг репрессияларже
чаа көрүш

ҮЕНИҢ ШАПКЫНЧЫЗЫ

(Уланчызы. Эгези №118
«Шын» солунда)

Ат-сураглыг оюн аймак чоннуң эңгиин арат төлээзи, өг-бүлениң улуг оглу Оюн Танчай бичиизинден-не эрескайгал, дөстүнмес, шимченгир эржигеш болуп өзүп олурган. Ырлаарына аажок сундулуг боорундан аңгыда, игил, бызаанчы, дошпулуг, хомус, лимби дээр ышкаш тыва хөгжүм херекселдеринге чажында-ла ойнап өөренип алган. Улгады бергеш, Москвага чедип, орта ТАР-ның бүрүн эргелиг төлээлекчизи албан-дужаалга ажилдап тургаш, скрипка деп хөгжүм херексели садып ал, аңаа ойнап өөренип алганының дөзү база-ла мында – чашкы шаанда. Ачазы Чырандай каасталгалар, аът дерии, дагалар болгаш демир-дестен өске-даа эдилелдер сол кылыр ус-дарган кижиге турган, а дарган дээрге чонунда хүндүктелдиг кижиге дээрзи эрте-бурунгу үелерден-не билдингир болгай. Өг-бүлө шуут яды эвес-даа болза, бай-шыдалдыг база эвес болган ужурунда Танчай элээди, аныяк назынында бай чуртташтарынга чылгы кадарып, хөлечиктиң аар-берге үүлө-чолун көрүп эгелзэн. Чылгычы болуру дээрге база-ла билдингир херек – чүглө шыдаар эрлер кылыр, белен эвес ажилдыр. Аныяк чылгычы Таңды-Уула сынының эдектеринге, Элегес, Межегей, Шанган, Могай хемнерниң оът-сигениң байлак шынааларына, Каэк, Алгый болгаш өске-даа хөлдер кыдыныга, тайгада чайлагларга чылдың эргилдезиниң аайы-биле чылгы малын сүрүп алгаш, сырынналдыр ырлагылай каап, көжүп чоруп тура, амыдырал-чуртталга, келир үе дугайында боданып эгелзэн. Танчай оон ыңай думалары-биле кады ачазының чанынга оң ажилдап турарын хайгаарап көрүп, хөрүүн басчып, маска-кыскажын тудуп берип тургаш, дарганнаар ажилды өөренип алган болгаш, бөдүүн эдилелдерни кылып аар ус-шевер кижиге база турган.

Ол үениң бир улуг болуушкуну болур Хомду дайынынга боду барып киришпез-даа болза, оң канчаар болганын айтырып, дыңнап, аңаа киришкен улус-биле чугаалажып, хөйүнү шүңгээди алган. Эрге-шөлзө, хосталга дээр ок-боолуг демисежип болур чүве-дир деп билген. Боду ышкаш назыныг, он сес-чээрби хар үези аныяк оолдарның назы-хары улуг дайынчы акылары-биле кады моол черге дайылдашкыш келгенин, манчы кыдаттарны базышканын дыңнаан. Эки чолду анаа манап орган херээ чок, ол дээр хөдөлүр, күженишкени үндүрер, херек болза, тура тутчуп демисежип ужурул дээрзин аныяк чылгычы медресеп билген.

Орус тараачыннар ол үеде тараалаң Таңды эдээнге хөйү-биле көжүп кээп, Атамановка ышкаш сууржугаштарны тудуп ап, тывалар-биле аралаштыр чурттай берген. Бо байдал аныяк чылгычының, тыва байларның хөлечиниң, амыдыралына улуг салдар чедирген. Чүнүң-даа мурнунда алызындан эртем-билигге аажок салымныг болган оолчугаш орустарның дылын, үе-череги-биле аралажып тургаш, өөренип апкан. Орус тараачыннар-биле харылзаазы аңаа өртемчейже көрүжүн ханыладырынга, өске чоннарның чуртталгазын билип алырынга дыка дузалаан. Харын-даа орус бижикти база ынчан өөренип апкан болду-ла бе, ол дугайында тодаргай медээлер чок-даа болза, ындыг болганы ылап хире. Черле ынчаш, хувискаалчы үзел-хөөннүг орус эштери-биле чугаалажып, аңгы демиселиниң эге билиглерин шүңгээди апканы база билдингир херек. Чаа чүүлче чүткүлдү, өскерилгелерге туралы Оюн Танчайны ынчан-на үе-чере өөрүндөн, улуг улустан ылгалдыг кылып, сарылдыг кырганнар «алызы барып бо оолдан черле кончуг эр үнер боор» диги бергенинде кижиге кайгаар чүве чок.

Оон ыңай чамдык медээлерни алгаш көөрге, Оюн Танчай 1910 чылдарның ийиги чартында (бодунуң эрестии, угаанны-биле-ле боор) дүжүмөттөр аразынче кирип, баштай хаа деп эң чавыс дужаалдыг

апаргаш, оон ноянның дузалакчызынга чедир депшзэн деп турар. 1916-1920 чылдарда хаа дужаалдыг, чиңзелиг дүжүмөт турганын ол боду бир черге, анкетазынга, айтып бижзэн. 1920 чылдарның эгезинде ол оюннарның ат-сураглыг байы Даа-Хелиңниң күдээзи апаргаш, хоомай эвес чуртталганы тудуп, мал-маганныг, өңчү-хөрөңгилги кижиге санадып эгелзэн деп медээ база бар. Бодап көөрге, оюннарның бээзи нояны деп атты чедип алган, алыс боду карачал чондан үнген Ажыкайның оруун изеп, эрги езу хөвээр арткан-даа болза, чон аразынга көскү, харын-даа бай-шырак кижиге болу бээриниң бүгү барымдаазы Танчайда бар турган дизе, частырыг чок. 1970 чылдарның ортан үезинге чедир Кызылда Комсомол кудумчузунга Танчайның 1923 чылда-ла Кара-Хаак чурттуг орус кулак бай кижиден 23 шилиттинген аът-биле садып алганы беш ханалыг бажыңы турган чүве-дир. Чаа үеде чаа амыдыралдың бир демдээ болур ыштан туткан бажыңче көшкен баштайгы тываларның бирээзи ол турган ышкыжыл.

Ынчаарга Танчай эки чолду чүглө бодунга эвес, а бүгү чонга күзеп чораан деп-шилгелиг кижиге дизе, шын хире. Ынчангаш алызы барып хувискаалчылар аразынче кирип, эрги езу дүжүрери чөптүг деп бодай бергениниң чылдагааны чогуу-на ында турган боор.

«Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас» дижир болгай. Ак хаанның дүжүлгези чиндиңейнип чоруй, хаанныг Россия буурап дүшкен соонда, кыдыг-кызыгаар Урянхай крайга база улуг өскерилгелер болуру чайлаш чок апарган. 1917 чылда орус чуртунга үерлзэн Октябрьның Улуг хувискаалының чалгы империяны чууй шаап, Сибирь, Ыраккы Чөөн чүк чедир тарааш, Саян артынче база диргелип чедип келген. Ак, кызыл орус, совет эрге-чагырга, партизан шериг, солааннар, коммунисттиг нам деп билишкенин тывалар шүңгээди ап кирипкен. Тывадан үндүр ширбидипкен манчы кыдаттар ам камың кыдат деп ат-биле шерин каттап база чуртче кирип келген, оң кадында моолдар база Хомду дайынының маадыры Хатан-Батор азы Кадын-Маадыр Максаржавка баштаткан шерин Тываже кирип, кайызы-даа Таңды-Тываны эжелеп, холга кирип алырын бодай бергеннер. Ак хаан дүжүлгөдөн дүшкен-даа болза, аңаа аксы-даңгырак берип, оң өмээржилгезин алганын тыва чон, эрге-чагырга туткан нояннар база ындыг дораан кайын уттур деп. Оң-биле чергелештир Щетинкин биле Кравченконун партизан шерии база Тываже түр када кирип кээп, бодунуң улуг салдарын чедирген барган. Болуушкуннар дүргектелип хайнып, дарый өскерлип, даарта чүү болурун угап бодаптары бергедеп эгелзэн.

Бо-ла хамык болуушкуннар аразында аныяк эр Танчайның чүнү кылып чоруп турганын эки билбизивис-ле шын. Ынчалза-даа ол бодунуң чырык угааны-биле хамыкты хайындыр бодап, яды чонга эки үе кел чыдарын ожаап билип, бодунуң бүгү кыпкан чалыы сорук-күжүн эки талаже эргилделерни боттандырырынга бараалгадып кирипкен дээр болза, частырыг болбас боор. Чижээлээрге, Тывабанкының эргелекчизиниң хуу херээ кадагалаттынып арткан. Ында айтып турары болза, 1918 чылда Кызыл гвардияның Белоцарск хоорайга чажыт типографиязынга ажилдап турганын айткан. Ону бодап көөрге, кызылдар-биле харылзааны эрте-ле тудуп ап, харын-даа олар-биле кады ажилдап, даалгаларын күүседип турган-дыр. Оон туржук чажыт революсчу ажилга киришкен дээр 1918 чылда судатканындан бээр айтып каан. Хуу херекте өске-даа солун медээлер бар. 1904-1916 чылдарда Боомга чурттап, хуузуңда мал-маган тудуп чораанын айткан. Араттың революсчуг партиязынга 1921 чылда кирген деп бижзэн, ынчап кээрге, баштайгы партияжилерниң бирээзи болуп турар. Моол болгаш орус дылдарга хостуг чугаалажып билирин база айткан. Чөөн чүктүң ажилчы чоннарының коммунисттиг

университетиниң (КУТВ) партактив кеззэн дооскан мен деп эртем-билинге хамаарыштыр айткан. Танчайның намдарының бо кеззэн ап көөрге, дыка-ла идепкейлиг хувискаалчы, чаа үениң үзел-бодалының салдарына бүрүн алыскан, эртем-билигже чүткүлдүг, амыдыралчы быжыг туруштуг кижиге турганы илден-дир.

1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Таңды-Тыва Республиканың тургустунганын чарлаан улуг шуулганның ажилына ол база бодунуң күзөл-соруу-биле киришкен. Боду кожуун, суму баштаан улуг дужаалдыг дүжүмөт эвес-даа болза, бүрүн эргелиг төлээ болбаан-даа болза, чоннуң езулуг төлээзи болуп, бо чугула болуушкуннуң кыдыныга чыдып каап шыдаваан.

Ийи дугаар улуг ужуру-уткалыг ме-дээ болза Оюн Танчайның Тываның араттың хувискаалдыг намын тургузарына киржилгезинге хамааржыр. Төөгүдөн билер болгай бис, Таңды-Тыва Улус республиканың (1926 чылдан бээр Тыва Арат Республика дээр апарган) тургустунганын чарлаан соонда, хувискаалчы болуушкуннарның төвү Таңдының Суг-Бажындан Би-Хемниң Кара-Ылаш деп черге көже берген. Чогуу-на Кара-Ылашка Таңды-Тыва Улус республиканың чазаан тургускан. Ол чазакты «Ары чазак» деп адаан, чүге дээрге Тываның ары талазынга тургустунган болганын айтып турары ол. «Ары чазак» эгезинде Туранга төпчүл тургаш, оон соонда Хем-Белдиринче көшкен.

1922 чылдың февраль 28-тен март 1-ге чедир Өөк хемниң Кара-Ылаш деп черге эрткен ТАРН-ның I съездизинге Угудар яамы деп аттыг партия тургустунган. Даргазынга Маады Лопсан-Осур (Маады сумунуң чагырыкчызы), оралакчызынга Монгуш Нимажап соңгуткан.

М. Лопсан-Осурну 1922 чылда ТАР-ның Чазак даргазынга томуйлаан соонда, Угудар яамының даргалары кылдыр Ондар Санчы чаңгы, Шыырал чагырыкчы болгаш Монгуш Нүрзет томуйлаткан, олар ээлчег езугаар даргалаар ужурулуг турган.

1922 чылда Оюн Күрседиге баштаткан арат нам тургузар талазы-биле Угудар яамының улуг суртаалчы ажилының түңнелинде Тываның төөгүзүндө баштайгы намын ынчалдыр тургускан, ынчалза-даа ол үр туруп шыдаваан. Арат намын чазактың баштыңчылары тарадыпкан, намын Төп хораа дээр төп органын түр шөлээледир деп шитпири 1922 чылдың үш айның 30-де хүлээп алган соонда, ол нам ажилын соксаткан. Дүжүмөттөр херээ чок, артык чарыгдал үндүрер дээр, Арат намын дүжүрүп кааптарга, ону каттап тургузар болгаш намын ийи дугаар Улуг хуралын чыылдырар талазы-биле идепкейлиг бөлүктү Күрседи тургускан. Олче дараазында кижилер кирген: даргазы – салчактар даазы Идам-Сүрүн (чазак черинден), кежигүнү – Я. Чугунов (орус чурттакчылардан), секретары – Данчай. Танчайның думалары Көк-Данзын биле Чик-Сүрүн олар Күрсединиң удуртканы Угудар яамының кежигүннери болуп, идепкейлиг ажилдаанын база демдегеп каалыңар. Чырандай Оюн дарганың үш оглу Тывага чаа амыдыралды тургузар дээр, тура-сорукут хөдөлүп турган баштайгы езулуг арат хувискаалчылар дээрзи моон көскү-дүр.

Намын ийи дугаар Улуг хуралы, ону эрттиреринге улуг шаптыктар турза-даа, 1923 чылдың июль 6-да Хем-Белдиринге ажиттыңган, аңаа беш кожуундан 568 төлээ киришкен, ол дээрге шупту кожууннарны төлээлзевзэн-даа болза, четчир санныг киржикчилер-дир. Түңнелинде Таңды-Тываның араттың намы Тываның араттың революсчуг намы деп ат-биле тургустунган. Оң Төп хораазының баштайгы даргазынга езулуг арат кижиге Оюн Күрседи соңгуттурган. Оюн Танчай база ол Улуг хуралдың ажилына идепкейлиг киришкени маргыш чок. Мынчап кээрге, 1918 чылдан эгелзеш-ле, Танчай Тывага чаа амыдыралды, чаа езуу тургузар дээр, сорукут хөдөлүп, хувискаалдың бердинген дайынчызы апарган-дыр. Езулуг-ла чаа үениң шапкынчызы!

Оюн Күрседи ТАРН-ның чиңгине секретарына үр эвес ажилдааш, чок апарган соонда (чамдык медээлерде ону хораннап каан деп турар), 1924 чылдың августа ТАРН-ның III съездизи болуп эрткен, аңаа ТК-ның Чиңгине секретарына Куулар Шагдырны соңгаан.

(Уланчылыг)

Валерий КАРА-ООЛ.

80 чылдаанынга

ЭҢ-НЕ ЭРГИМ, ЧООК

Төрзэн суурум Алда Маадырга школа дооска аңаа кижизидикчи башкы лап ажилдап эгелзэн ме. Амыдырал аайы-биле 4 даанага келгеш, №1 школга пионер вожатыйлап, 3 класстарга ажилдап, 6 кезек үеде №3 школага ыр-даа башкыладым. Оон Новосибирскиге партияны дээди школазын дооска. Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемч районнарда партияның район комитеттеринге ажилда чордум.

Ынчалза-даа бичии чаштар-ла ажилдаарга, меңээ эң-не эргелзип болган. Чадаананың №2 школага төөгү башкызы кылдыр колптив мени хүлээп алган. Аңаа эң хоочун, арга-дуржулгалыг башкылар-биле ажилдап, оларның арасына сүмезин дыңнап, улуг коллектив эл-найыралдынга хөлчөк тартыштым. Долзат Дагбаевна (Мушук), Галина Александровна Ооржак, Галина Таан-ооловна С. Тимур Опул-оолович Ховалыг, Шалавыс директору Клара Шагдыр, на Мортуй-оол, Чыргал Доржуев Ооржак олар-биле чаңгыс демократ ажилдаанымны ам 70 харлап-рааш-даа утпайн чоруур мен.

Школага башкылавышаан, социал башкыларның медотикти каттыжышкынын удуртуп турду. Ада-иелер-биле 5 башкы ажилдап турган. Ол база өөредилгени кижизидилгениң дээштиг эки агазы. Хоорайывыстың социал порттарын долдуруп, бажыңнар чедип, ажи-төлүңге ада-иелерни хамаарылгазын хайгаарап, олар-биле чоок таныжып алырга, эң чүве болду.

Медоткаттыжышкында башкы бурзуду даалгалыг. Чижээ, Лорин Шолбан-ооловна Ооржак протколдар бижиир болгаш өске-даа организастыг ажилдарны, З. Дозурашова, Зоя Бавукова социал паспорттарны шын долдурарын харыылаар, Эраст Эроолович ажилдаар өртээливи-дир шимеп, чараштап кааста-чуруур дээр ышкаш өске-даа. Ол үеде өске школалардан дээр ажилдыг болганы-биле бистинге арга-дуржулга солчуп кээрлер хөй турган. Социал башкыларның ажилында ада-иелер-биле школаның харылзаа-быжыгы, ада-иелерни таварыштыр өөредилге-кижизидилге ажилын удуртуп-башкарып ажилдаарына таарымчалыг.

Чадаананың №2 школазын төөгүзү кончуг байлак. Чадаананың хөй националдыг чонунуң ордундыг өөреникчилери манча-ниити билигнiң ортума-к эртем-чедип ап, тарап үнген болгай. Школавыстың 80 харлаан юбилейинде бүгү-ле кады ажилдап чораан башкы эш-өөрүмге, амгы үеде ук школаның аныяк коллективинге байыр чедирип олур мен.

Римма КИЛЧЕН

Ленинчи комсомол 100 харлап турар. Ооң эрткен оруу алдарлыг. Октябрь 29-та Комсомол организациязының 100 чылдаан юбилейин бүгү чуртка база Тывага демдеглээр.

Тывага комсомол ажылынга хей дургузунда үре-түннелдиг болуп чораан, ажылынга бердинген, өлкөйжи комсомолчулар кайы хей. Арнын бирээзинге Тес-Хемниң райком комсомолунун бирги секретарындан элээш. ССРЭ-ниң улусчу депутатынга, РЭ-ниң Дээди Советиниң кежигүнүгө бир депшээш, дараазында комсомол организациязы дүжөргө, Тываның Аныяк ассоциациязының президентизинге, анын Президентизиниң аныяктар азы-биле чөвүлекчизинге, ТР-ниң аныяктар политиказының сайыдынга чөвүлгө ажалдаан, амгы үедө ТР-ниң Дээди алының депутаты Александр Санчат-адап болур. Ооң-биле комсомолдун илейин уткуштур чугааны кылдывыс.

Комсомол ажылынга эки үре-түннелдиг ажылыңар дээш бедик дүжаалдарга чедир депшитти. Дараазында комсомол дүжөргө, аныяктар-биле ажылыңар, аныяктар үспейн ажилдап келгендер, Александр Санданович. Ол ажилдап чораан "алдын" үелериңерни өзүл бээр силер бе.

Бир дугаарында аныяктар шимчээш болгаш комсомолчу хей-ниити организациязының тургустунганының 100 юбилейи таварыштыр бүгү республиканың комсомол болгаш аныяктар ажылының чуннарынга, амгы аныяктарга, бүгү ерналчалчы тыва чонга бодумнун нээмден чалбыштыг изиг байыры ирип, каң дег кадыкшылды, аас-кести, чедишкыннерни күзөвишаан, түвүс демниг, Тывавыстың сайзыра-дээш каттыжып ажилдаарын күзөдим. Комсомолдун эрткен оруун бо юбилей бадыткап турар. Бүгү эвилелдин комсомол организациязы чурттуң экономикасына, социал адырынга ачы-азы дээш 6 орден-биле анаа эвеснаткан. Эрткен үениң аныяктары шистиг Германияны тиелээринге онза килгени кылган. Маадырлыг чоруктан комсомолчулар дугайында солун-күүлдерде бижи, телевидениеде түзүп турар болгай.

Ооң соонда чуртту бут кырынга тургу-ынга күш-ажылчы хей маадырлыг чөвүл хей-хей салгалдар кириштирген. элээрге, БАМ тудуу, Казахстанның уккан черлерин шигээдип алырынга, ттуң хей-хей шахталарына күш-ажылчы маадырлыг чоруктар, ол ышкы моска, шериг күжүңгө, культурага, спортка дээш өске-даа адырларга шыл-ааннар — бо бүгү шулту комсомолдун килгези-дир.

Тываның аныяктар шимчээшкенин эвэс төп комитетин чиңгине секретары, хып дээн чалыы эр Иргит Шаг-жал удурткан. Ооң соонда Нам Төп митетиниң чиңгине секретарына куйлаткан. Ол чикек чүнү көргүзүп дээр, аныяктар шимчээшкенин чазак-чагырганың бүгү кадрлары оон турары таварылга эвес.

Тываның аныяктары Ак-Довурактын дүгү комбинадын, Кызылдың, Ак-Довурактын, Шагаан-Арыг хоорайларның аныяктарына эң активчи киришкенер.

Тыва Обком комсомолдун I секретары А.А. Ромашовтун үезинде чүгле аныяктарның күжү-биле Кызылда «Хей спорт залды туткан. Республиканың вискээринге тудугжуларның, малчын-арының, саанчыларның, чолаачыларның, ханазаторларның дээш хей-хей комсомолчу аныяктар бригадалары тургустун, республиканың социал-экономикага жүлдөзүңгө улуг үлүүн кириген.

Тывадан хей аныяк оолдар Кореяга, Бага, Афганистанга, Чечен Республикага дээш оон-даа өске черлерге ерналчалчы шериг хүлээлгезин тиргенер.

Спортка, культурага, уран чүүлге, таала, эртемге, өөредилгеге чеже хей талантылыг аныяктар Тываның аныяк быжыг камгалап келген.

Ниитизи-биле чугаалаарга, аныяктарның күжүн, дузазын, үлүүн үстүндө таалаан фактылар бадыткап турар.

Комсомол ажылын канчаар өлөдүңер? Аныяктар-биле ажилдап чораан үелериңерде уттундурбас алган ажил-херектериңер сактып бер силер бе?

— Ажылчын базымнарым 19

100 чылдаанынга

КОМСОМОЛДУҢ АЧЫЗЫ-ДЫР

• Интервью

Тес-Хемниң комсомол райкомунун аппараты Шумов алышкыларның бирээзи-биле тураскаал ажыдышкынында. 1986 чыл, май 9.

да Тес-Хемниң арга ажил-агыындан эгелээн. Аңаа ажилдап тургаш-ла, хей-ниитичи, тодаргайлаарга, комсомол ажилдарына киржи эгелээн мен. Тес-Хемниң райком комсомолунун бирги секретары ажылым тудугжуларның, септекчилерниң комсомолчу аныяктар бригаданын, Х.Н. Чүргүй-оол аттыг совхозка «Өртең», Чодураа совхозка «Хараал-Тей» аныяк саанчылар бригадаларын, Х.Н. Чүргүй-оол аттыг совхозка аныяктарның ногаа тарыыр бригаданын, мал чеми сизген белеткээринге бүгү кожуннун совхозтарына, амыдырал-хандырылга, транспорт база садыг-саарылганың аныяктар бригадаларын тургузар ажилдардан эгелээн.

Ол-ла үелерде Самагалдайга профессионал чурукчулар Б.С. Дупчурнун, Л.Х. Уржуктун база КМК-ның, «Сельхозтехника» аныяктарының киржилгези-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаалды туттурган бис.

80 чылдарның Эрзин, Тес-Хем аныяктары Төре-Хөлдүн эринге кожуннар аразының аныяктар следу эртип турганын сактырлар боор. Аңаа аныяктар бригадаларының тиелекчилерин шаңнап, спортчу, культура хемчеглерин бедик деңгелге организастап турдус.

Тываның төөгүзүңдө уттундурбас бир солун чүүл — мээң удуртулгам-биле Эрзин, Тес-Хем кожуннарның комсомолчулары, аныяктары каттыжып, чаңгыс команда болуп алгаш, ССРЭ-ниң улусчу депутатының соңгудаларына тиилеп үнгенивис.

База бир эң кол кылдырткан ажылым — 90 чылдарда социал-экономикага

база политиктиг байдалдар нарыыдаан, бүгү-ниитиниң ажил соксадышкыннары, пенсия, пособиелер, акша-шалың үнмөстээн, садыгларның баартактары куруглаан, чурттакчы чонга аыш-чем талоннарын үлөп турган үелерде Самагалдай — О-Шынаа аразына электр шугумун кириерин, Красноярск — Кызыл — Моол кызыгаарына чедир федералдыг автоорук тудуун, Эрзин кожунда Төре-Хөлче орукта хем кежер көвүрүг тудуун кириерин ССРЭ-ниң Дээди Советиниң кежигүннеринге (ССРЭ-ниң Сайыттар Советиниң даргазы Николай Рыжковка, ССРЭ-ниң энергетика сайыды Петр Непорожныйга, РСФСР-ниң Сайыттар Советиниң даргазы Иван Силаевке) бүзүредир бадыткап тургаш, чедип алганым.

Эрзин, Тес-Хем кожуннарның райком комсомолдарының саң-хөө, экономика ажылын экижидер сорулга-биле, Тываже ийи ПАЗ автобусту, улуг чүк машиналары — ийи КамАЗ-ты, мороженое кылыр ийи комплект дериг-херекселди база ийи комплект видео аппаратураларны садып эккелген бис. Бо машина-техниканы, аппаратураны чурттакчы чоннун дышта-нылгасынга, аай-дөдир аргыжылгасынга ажыглап турган. Ол үелерде Тес-Хемниң комсомол организациязы У-Шынаага 300 баш шээр малды тудуп турду.

ССРЭ буурап дүжөргө, келир салгалдың база аныяктарның кижизидилгезинге улуг рольду ойнап турган хей-ниити комсомол организациязы база дүшкен. Кезек үедө аныяктар-биле ажил турупкан. Рыноктуг экономика үезинде аныяктарның саң-хөө билегеринге, бизнес ажылынга улуг кичээңгей

салыры-биле, хей-ниити организациязын тургузары негеттинип келген. Ынчангаш республиканың аныяктарының тургузукчу конференциязына Тываның Аныяктар ассоциациязын тургускаш, президентизинге мени томуйлаан. Ооң-биле каттыштыр чаңгыс үзел-бодалдыг өөрүм-биле «Тыва Республиканың аныяктар политиказының дугайында» хоойлунун төлөвилелин ажилдап кылдывыс. Аныяктар шимчээшкенин программанын Дээди Хуралга бадылаан.

Аныяктар политиказының сайыдынга ажилдап тургаш, аныяктарга деткимче көргүзөр комплекстиг программаны ажилдап кылдывыс. Ол дээрже кожуннарның чагыргаларына аныяктар херектериниң талазы-биле килдистер база бот-идепкейлиг аныяктарның, сайгарлыкчыларга деткимче көргүзериниң, студентилерниң фондулары тургустунган.

Республикага школачылар болгаш аныяктар аразына бир дугаар «Стар-тинейджер» мөөрейи, школачылар аразына хөмөйни сайзырадыр сорулгалыг Конгар-оол Ондарның удуртулгазы-биле «Сарадак» мөөрейи, Тываның аныяк спортчуларына «Спортчу элита», Вячеслав Донгактың удуртулгазы-биле даңгыналар мөөрейи дээш өске-даа уран чүүл, культура хемчеглери эгелээн.

Тывага бир дугаар РФ-тиң Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүнө комитетиниң даргазы Андрей Шароновтун аалдап кээрин организастаан бис. Андрей Владимирович-биле аныяктар айтырыгларын чугаалажып, кол айтырыг Спутник микрорайонунда чуртталга-тудуг комплекзин уламчылаарынче угланган турган. Ооң түңнелинде РФ-тиң Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүнө комитети биле Тываның Чазаның аразына МЖК тудуун уламчылап доозарының дугайында дугуржулгага аттарны салган. Спутникке үрдө манаанывыс МЖК тудуу ынчаар доозулган.

Комсомолдун 100 чылдаанынга кандыг хемчеглер болур ирги?

— Амгы үедө комсомолдун 100 чылдаанынга белеткел ажилдары чоруп турар. Тыва Чазактың айтышкыны-биле организастыг комитетти тургускан. оргкомитетти Тываның Баштыңының оралакчызы Александр Владимирович Брокерт удуртуп турар. Ол ышкы комсомолчу хоочуннарның эгелекчи бөлүү организастыг ажилдарны чорудуп, элээн хөдөлип эгелээн.

Амгы үедө эң-не кол айтырывыс — Күрүнө филармониязынга октябрь 19-та болур республиканың хоочун комсомолчуларының хуралы. Аңаа кожуннун бүрүзүңдө комсомолга ажилдап чораан хоочуннарны илередип тывар ажилдар чоруп турар. Ооң-биле кады хоочуннар аныяктарның кижизидилгезинге кандыг үлүг-хууун кирип болур дээн чижектег айтырыгларны аңаа чугаалажыр. Кол-ла чүүл — комсомолга ажилдап чораан хоочуннарны, амгы үедө ажилдап чоруур эш-өөрүвүстү хүндүлээр, шаңнап мактаары, сактышкыннар кылыры.

Юбилейлиг хемчеглер октябрь 26-дан 30-ге чедир болур: Алдан-Маадыр аттыг национал музейге комсомолдун 100 чылынга тураскааткан фото-чуруктар делгелгези, аныяктарның база хоочуннарның киржилгези-биле массалыг чадаг чарыш маргылдаазы, ол-ла хүн комсомол дугайында ырылар мөөрейи, Комсомолдун тургустунган чиңгине хүнүндө Ленин тураскаалыга чечек салыр езулал, төңүзүңдө Улусчу чогаадылга бажыңыга байырлыг хурал-биле доостур. Аңаа илеткелдер, байыр чедиришкыннери, күрүнө шаңналдарын тыпсыры база байырлыг концертти бараалгадыр.

Силерниң амыдыралыңарга комсомол чүнү бергенил, Александр Санданович!

— Комсомолга ажилдааш, бирээде, улуг-биче кижилер-биле харылзажып, чугаалажып база оратор болурунга өөренип алган мен. Ийде, бодунуң иштики-даштыкы культуразын бедидеринге, сайзырадырынга база бот амы-хууда шын шиитпир үндүреринге, угаангыр-сагынгыр база чүткүлдүг болурунга улуг идигни берген. Үште, ам бо үедө кым болганым база комсомолдун ачызы-дыр.

Интервью бергениңер дээш четтирдим, Александр Санданович. Байырларыңар-биле!

Алдынай СОЯН чугаалашкан. Чуруктарны А. Санчаттын архивинден алган.

Баштайгы «Даңгына» мөөрейиниң тиелекчилери-биле. 1995 чыл.

● Сайлыкмаа КОМБУ

КЫЗЫЛ-ДУСТААН КЫРГАН-АЧАМГА ЧАГАА

(Тоожу)

(Уланчызы. Эгези №117,118
"Шын" солунда)

ЭЭНИРЭЭН ХОВУ

Кезек ыт чок басып ор бис. Мээң бодалым чүгө чайлагда. Кара-Дай, Хартыга, Көстүк карактарымга чуруттунуп турлар. Кырган-ачам, кырган-авам мени көрүп кааш, кайы хире өөрүп уткуурун сактып кээримге, хүлүмзүрүг арным дола берген ышкаш болду. Экизин! Удавас оларымга ужуражы бээр мен.

Чоон-чоон теректер колдаан арганы эртип келдвис. Ам ээн хову кежир чоруп ор бис. Мында улуг-биче даштар-ла хөй. Ону кым-даа, кажан-даа аштап күш четпес. Чүгө машина оруу харын даш чок, чүгээр. Ынчалза-даа ол орук дыйлаң. Чүгө дээрге черден үнүп келген, тура сокунмас, күш четтинмес улуг даштарны ояр дээш, орук дыйлаңайнып чоруп каан. Дазырларда эрте чазын-на үнүп кээр сарыг чечектер орук дургаар даштар аразында бичии-бичии хевистер дег чыдырлар. Хоорайдан эртелеп үнгөн болгаш, суурга база орай эвес чедип келген мен. Ам чайлагже имир дүшпүзүндө дораан-на чорупканым эки болду деп иш-тимде өөрүп боданып басып ор мен. Эжим Бурундукче көөрүмге, та кайыын чүве, ыргак будук даянып алган болду. Кыдындан көөрге, чүктешкилиг, даянгыштыг ана бир аян-чорукчу хевээр. Хавактыг ак бөртчүгежин бажының кыдыынче тырты-тыр салып алган. Аппарат болза, тырттырып алган болза...

Аргага бодаарга, хову харын ыр-шоорлуг апарды. Чашкаадайлар чанывыс-биле олбо ушкулдады. Матпадактарыңында-мында "мат-падак", "мат-падак" деп ыргалаанын кежээ дүшкенин биске чарлап турду. Ынаар даштар аразында бир-ле чүве этти. Та куш, та өрге, та күжүгөн чүве.

Бо ховужуктуң дилгилери хөй турган деп чугаалап чораныңны сактыр-дыр мен, кырган-ачай. Ынчан бирги классчы турумда чаксы дыштанылгада мени ап чедип кээрчиге, адыңга ушкыпкаш, чоруп олурдус. Бо ховужукка чүгө кызыл дилги эвес, кара дилгилер база хөй турган дээрзин ынчан дыңнаан-дыр мен. "Чер аңы хөй адыл болбас" деп чагып чордун. Тыва кижилер төрүмелинден черле аңчы болур. Аңнап, ажи-төлүн азырап, өстүрүп ап чоран. Аңнаарда, чүгө ааска өй кылдыр адыл алыр. "Оран-таңды хайыраканым, хоюг дүктүүнү чаңгыстан-на хайырлап көр!" деп чугаалап, чалбарып, ол черниң Ээзинден дилеп алыр. Чазын аңнап, балыктап болбас. Кандыг-даа аң-меңниң, мал-маганың төрүүр үези. Чүнүң-даа оолдарыңа, чаш турда, ада-иезиниң талазыңдан ажаалда херек. Азыраар ада-иези чокта, олар аштап-суксап өлүп, хорап болур. Хилинчээ чедер.

Шаг-төөгүдөн бээр тыва кижилер бойдуска кончук хумагалыг чоран.

Бир катап бистиң суурнуң чурттакчызы Сарыг-Хаа ашак кежээки одар хайдынып, бо ховужукка аңнааның дугайында аалга чыгып келген орган чылгычылар чугаазындан дыңнаан мен. Ынчан сен, кырган-ачай, "Чер чүвезинге холтак-чазый болбас" деп түңнөп олурдун.

Сарыг-Хаага ынчан чоңаада хөй-хөй-биле ояттап чорур эликтер-даа, дилгилер-даа, торлаа-даа көзүлбес мындыг болган. Ашак каккырттынып, дүкпүртүнүп, чорук-херек чогуваан-дыр дээш, хыйланып дедир чанып чоруп олурган. Канчанга-ла көрүптерге, мурну-биле дас кара дилги маңаппап эрте берген. "Аа, кулугурну сени, ам таптыг дужуп келдиң бе?! Хол даяң чанар кижилер мен эвес-ле болгай мен" — дээш, шыгаап-шыгаап, боозунуң мажызын басып дүжүргөн. Ашактан улуг сезик ап кортпайн чоран болгаш ырак маңаваан дилги-даа черге шөйлү берген. Амыраан ашак халып баргаш көөрге, ок боостуу дужунче кирген болган. Ол өлүрүп алган дилгизин арай деп күш чедип эгин ажыр чүктөп алган. "Дилгилеп-ле чоран кижилер мен, а бо дилги чүгө мындыг аар чорор..." деп боданып, чанып келген. Ол болуушкун соонда, бир чыл четкен бе, четпээн бе, Сарыг-Хаа ашактың кадайы элээди уруу-биле боостуу аарааш чок болган. Удаваанда шериге турган огу дайынчы өөредиге болуп турда, аткан окка таваргы берген. Ок оон боостуу дужунче кирген болган. Бо болуушкуну даайларым Хүрөп, Өнер, Чойган суг база дыңнап ордулар. "Чүү-даа чүве анаа эвес — деп, улуг чылгычы Ламажаа ирей түңнөп орган. — Оран Ээзи кандыг-даа аң дүрзүлүг көстүп болур чүве". Ынчан Чойган даайым шеригден кээрге, алышкылар өгө чыгып келген сактыр-дыр мен. Чоок-кавының чылгычылары база чедип келген шайлап олурдулар. Дуңмазыңа акылары калчан баштыг улуг иртки дөгериң, эш-өөрү, чону-биле изиг-ханап турганар.

Даайларым чеже-даа часпас адыгжылар болза, чер аңы хөй атпас улус. Кыштаавыс кедезинде өзен каытта киш көвүдээнин бир кежээ чугаалажып олурда, кырган-авам оларны үзе кирип, "Хоржок, аң атпаңар! Аштаан силер бе, суксаан силер бе? Ааржы-чөкпөк, далган-тараңар бар-дыр. Ааска өй мал-маган бар-дыр" — деп аттына бергенин сактыр-дыр мен. Чыл санында-ла күскээр кыжын Өнер даайым чоруп каар. Ол кээрде, ийи-үш-ле дийиң адыл алган кээр. "Дийиң черге таварышпадың бе, даай?" — деп бир катап айтырамын, мээң думчуумну салаасы-биле согуй тырткаш, "Мен аңнаар дээш эвес, эштерим-биле бойдустуң каазын көрүп, агаарлаар дээш чордум, чээн" — деп харылаан кижилер.

"Чер чүвези үш-үдүрүм атпас. Хай-халап үндүрбес" деп өгбелериниң чагыын бистерге, ажи-төлүңге, дамчыдып-ла чоран болгай сен, кырган-ачай. Ада-өгбө чагыын тооп көрбөс, ону сагывас кижилер бар болуп турары багай-дыр. Бир эвес чон биези хевээр бойдуска хумагалыг чоран болза, бо бичии ховуга эликтер, торлаалар, кызыл, кара дилгилер арбын-көвейи-биле ол-бо маңаппап турар ийик. Ону караамга чуруп, ээниргей ховуге муңгаргай көрүп чор мен. (Уланчылыг)

Чүргүй-оол Михайлович ДОРЖУ

Бо хүн тыва эртем делегейи эгиттинмес улуг чидиргиге таварышкан. Тыва дылдың көскү шинчилекчилериниң бирээзи, Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы, Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономика тускай шинчилелдер институтунун башкарыкчы эртем ажилдакчызы, филология эртемнериниң кандидаты, хөй-хөй эртем ажилдарының автору, дузаар-гак, эш-өөрүзүк, биче сеткилдиг, кижизиг, топтуг бүдүштүг, кайгамчыктыг салым-чаянныг коллегавыс Чүргүй-оол Михайлович Доржу 2018 чылдың октябрь 9-та чырык өртемчейден хенертен чарлып чорупканы-биле оон өг-бүлөзүңге, ажи-төлүңге, чоок улусуңга, дөргүл-төрелдеринге, эш-өөрүңге, кады ажилдап чоран коллегаларыңа ханы кажыдалды илередип, эгиттинмес ажыг-шүжүүн кады үлөжип тур бис.

Чүргүй-оол Михайлович Доржу 1949 чылдың октябрь 16-да Өвүр кожуунуң Торгалыгга төрүттүнгөн. 1966 чылда Торгалыгның ортумак школазын, 1974 чылда Кызылдың башкы институтунун филология факультетин дооскан. 1974-1976 чылдарда бодунуң төрүн школазынга орус дыл, орус чогаал болгаш тыва дыл, тыва чогаал башкылап ажилдаан. Улуг сонургалы болгаш изиг күзелиниң аайы-биле ол 1976 чылдың декабрь айдан эгелеп, сөөлүг хүннеринге чедир тыва эртемге бараан болуп, Тываның дыл, литература, төөгү эртем-шинчилел институтунун словарьлар секторунун биче эртем ажилдакчызындан оон директорунга чедир депшип, ажилдап чоран. 1979 чылда Москва хоорайда ССРЭ-ниң ЭА-ның Дыл шинчилелдериниң институтунун аспирантурасынче өөренип киргеш, ону 1982 чылда доозуп, 1984 чылда «Амгы тыва дылда бурун уйгур элементилер» деп диссертацияны бижээш, филология эртемнериниң кандидаты деп эртем адын чедиш-кинниг камгалап алган.

1985-1991 чылдарда ТДЛТЭШ-иниң дыл болгаш бижик секторунун эргелекчизи, директорнуң өөредилге номнарының талазы-биле оралакчызы бооп ажилдап чораш, 1991-1994 чылдарда ССРЭ-ниң ЭА-ның Дыл шинчилелдериниң институтунун докторантурасынче өөренип турган үезинде Турцияга ажилдаар шиллелгешылганды чедиш-кинниг эртип, 1992-1994 чылдарда Анкара университетиниң амгы түрк дылдар

кафедразында тыва дыл башкылап ажилдаан. Оон эеп келгеш, 1994 чылда ТДЛТЭШ-иниң директорунга томуйладып, 2000 чылга чедир ук институтту удуртуп келген. Ол үелерде «Тываның төөгү» (I том), «Тыва дылдың тайылбырлыг словары» (I том), «Моолдун чыгыш төөгүзү»-нүн тыва дылче очулгазы дээң чижектиг ажилдары парлаган үндүреринге белеткеп, ТДЛТЭШ-иниң «Эртем бижиктерин» катап чыгарып үндүрүп эгелээн. 2000-2002 чылдарда 2005-2008 чылдарда Тываның күрүм университетиниң регионнар болгаш чурттар аразында харылаалар талазы-биле проректор болуп, 2003-2004 чылдарда Тыва Республиканың Чазааның эртем, өөредилге болгаш культура талазы-биле төлээзи бооп ажилдап чоран.

Чүргүй-оол Михайлович 130 хире ажилдарын чырыкче парлаган үндүргөн, оларның чартык хези тускай эртем ажилдары, өскелер калбак чонга таарыштыр бижээ эртем-публицистиг ажилдар болгаш шүлүк чогаалдары, тыва дылче проза чогаалының очулгаларына хамааржы. Чүргүй-оол Михайлович бүгү назынында тыва дылдың төөгүзүн хөгжүлдөзү болгаш тыва чугаа кулаарына хамаарышкан 70 ажыг эртем ажилдарының автору, «Тыва улусту хуу аттарының төөгүзү» (2004), «Тыва мен: тыва чонунун эртен оруун төөгүзү. Амгы үеде амыдыралың чугула айтырылганы» (2015) де номнарының автору. Оон удуртулга болгаш киржилгези-биле Кызылдың башкы училищезинге «Тыва уругу чогаалы», «Тыва дыл» деп номнар парлаттынып үнгөн.

Ч.М. Доржунуң тыва эртем сайзыралыңа кириген үр-түңнел ажил-ижин, үлүг-хууун Тываның Ч.М. Доржу биче эртем үнелеп, 1999 чылда «Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы» деп бедатты тывыскан.

Ч.М. Доржу эртем ажылында аңгыда, салым-чаянныг чогаал шүлүкчү. Оон чогааткан шүлүктер казах, моол проза чогаалдарының очулгалары 1990 чылда үнгөн «Чазында йөрээл» деп чыныдызын парлаттынып үнгөн.

Ажи-төлүнүн ынак адазы, өбүлениниң быжыг чөлениги, кады ажилдап чоран эш-өөрүнүн ийгелдиг эжи, Тываның төлөптүг оол Чүргүй-оол Михайлович Доржун элекке мөчээни-биле чоок кижилеринге ханы кажыдалдыгы илередип, оон эртен оруунга, а алдарыңа ханы хүндүткел-биле мөгөйдис. Ч.М. Доржунуң чыраагай омур-хевир бистиң сетки чүрээвиске мөңгөде артар.

ТГШИ-ниң коллектив

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

О ЛИЧНОМ ПРИЕМЕ ГРАЖДАН

Заместитель руководителя следственного управления Следственного комитета Российской Федерации по Республике Тыва Шаронов Евгений Викторович будет осуществлять личный прием граждан:

-17 октября 2018 года с 12 до 13 часов 30 минут по адресу: с. Самалгадай, ул. Кунаа, д. 58;

-24 октября 2018 года с 12 до 13 часов 30 минут по адресу: г. Ак-Довурак, ул. Комсомольская, д. 3А.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Лопатина Татьяна Сергеевна** о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды на 20 лет, для индивидуального жилищного строительства, общей площадью 1500,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:0501013:374, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, с.Тоора-Хем, ул.Енисейская дом 94 «а».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Ондар Ш.Б.

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданина Российской Федерации **Энчебен Ангыр Олегович** о предоставлении земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения на праве аренды на 49 лет, для ведения личного подсобного хозяйства, общей площадью 10000,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:1309004:4, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, местечко «Ээн-Суг-Аксы».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Ондар Ш.Б.

солунуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 9164 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 3002

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагбы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, С.С. Кузугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтигел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш кедээ ажил-агый (редактору А.Д.-Б.Түлүш).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГБУ РТ «Редакция
газеты «Шын» л/сч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрткүзүн.
Херечилелдиндугаары — ПИ № 17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттылган материалдарның ав-
торларының бодалдары редакцияның туружу-биле
дүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номери парлаггаже дужаганы:
график өзүгээр — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонго доттар.